

An Archeological Research on the Boundaries of Rishahr Rustaq in Arjan Kureh and its Historical Castles

Hossein Sepidnameh

Ph.D. Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran
Email: h_sapid@yahoo.com

Ahmad Salehi Kakhki

Professor, Department of Archaeology, Faculty of Conservation and Restoration, Art University, Isfahan, Iran

Sayed Hashem Hosseini

Associated Professor, Department of Archaeology, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran

Ebrahim Raiygni

Assistant Professor, Department of Archaeology, University of Neyshabur, Neyshabur, Iran

Background and Objectives

One of the significant gaps in the research on Arjan Koureh is the lack of archaeological investigation into the geopolitical position of this region in different historical periods, particularly regarding its historical castles. Castles and military fortifications are crucial material evidence that sheds light on the organization, political-administrative governance, and social structure of ancient societies. They played vital roles in protecting territorial sovereignty, defending populations, securing communication routes, and fostering sustainable development and economic prosperity.

Before delving into the historical and archaeological evidence related to Arjan Koureh, it is essential to examine the research on related names, such as Roimhar. Due to a lack of detailed knowledge about the region's historical geography, some researchers have inadvertently mixed information related to these different names, leading to illogical conclusions. For instance, much of the knowledge about the social life of Roimhar city in the Islamic period may actually pertain to the Roimhar Koureh of Arjan during the same era.

While carefully examining historical sources, Gaubeh considers the location of Roimhar to be in the Handijan Valley and Zidon. However, limited research has been conducted on the castles of Rustaq Roimhar, with only a few references made by Gaobeh to the Gol, Gulab, and Dez castles in this area. By analyzing the material documents of seals and coins related to Roimhir and Rivardshir in the pre-Islamic period and the Roimhir mentioned in Islamic era sources, Miri has argued that the primary Roimhir is located on the coast of Bushehr, while the second Roimhir, the one referred to in Islamic period sources, is situated in the current Zaytoun Region.

The primary objective of this research is to determine the boundaries of Rustaq Rishahr in the Arjan region of southwestern Iran and to ascertain its historical geopolitical position through the examination and archaeological study of its historical castles.

Methods

This research employs a combined approach of historical analysis and archaeological investigation. Through systematic field surveys and comprehensive examinations, archaeological evidence of castles and other military fortifications within the study area was documented and recorded. Additionally, by studying new library resources and ancient texts containing information about Arjan Koureh and the boundaries of Rustaq Rishahr, the historical castles mentioned were identified. By integrating historical analysis and archaeological evidence, this research aims to define the boundaries of Rustaq Rishahr based on geographical and natural features, and to examine the historical castles as material evidence of the region's defensive organization and historical administrative borders.

Findings

References from historical sources, when compared with archaeological evidence, indicate the unique capability of the Zaidon Plain as an agricultural Rustaq and administrative center during the Sasanian to Seljuk periods. Its boundaries were protected by strong castles and fortifications. The historical castles examined in this research reflect the historical geopolitical position of this Rustaq from the Sasanian to Seljuk era, particularly its political-administrative dominance over part of southwestern Iran, namely the Arjan district, extending from Dena Mountains to the Persian Gulf.

The location of the studied castles within this Rustaq demonstrates the political authority's deliberate efforts to establish these castles on hills overlooking communication routes and the borders of neighboring Rustaq. This awareness and understanding of the geographical environment led to the utilization of natural features, such as hillocks (like the Ghol and Golab castles) and conical shapes (like the Kalat of Hendijan), for the construction of stable and sustainable defensive facilities for the protective domain of Rishahr Rustaq. Archaeological evidence and historical texts suggest that these castles were inhabited from at least the Sasanian period until the end of the Seljuk period, playing a significant role in the sustainable development of this Rustaq. Some of these castles (Ghol and Golab castles) held strategic importance for the political-administrative authority of southwestern Iran from the early Islamic period until the end of the Qajar period in the regions of Kohgiluyeh and Khuzestan. Historical resources and archaeological evidence indicate that Rustaq Rishahr was located in the western part of the city of Arjan. Ibn Hawqal clearly mapped the position of Rustaq Rishahr in the western part of the Arjan district along the coastal region of the Persian Gulf. The eastern limit of this Rustaq extended to the hills surrounding the Ghol and Golab castles, while the western boundary reached areas near Mahshahr and Hendijan today. A hilly region, approximately 5 kilometers long and seven kilometers wide, lies between the low and relatively flat agricultural areas of this Rustaq and the coastal port of Mahrouban. Additionally, another hilly area extends 11 kilometers in length and 15 kilometers in width between the mentioned sections and the Arjan Plain.

Conclusion

By integrating information from Islamic geographical and historical texts with archaeological studies, it becomes evident that Arjan Kureh was a distinct political-administrative region in the Islamic era, centered in the city of Dirjan. Its boundaries extended from the city of Sardasht to Zidon, reaching as far as Omidiyeh and Hendijan.

The archaeological evidence related to the region's defensive and administrative organization, such as historical castles, as well as its topographical features and natural boundaries, such as rivers, helps to define these boundaries. The available archaeological evidence, including pottery, architectural works, and the remains of watchtowers and defenses, combined with historical sources, highlights the importance and geopolitical position of this rural district from the Sasanian period until the sixth century AH.

Keywords: Historical Geographic, Arjan Kureh, Rishahr rustaq, Deyrjan, Castles and Fortresses.

Reference

- Aali, A. and Khosrowzadeh, A.R.(2005). "Pottery from the Sassanid period to the Early of Islamic period". *Archaeological Surveys in Mianab plain, Shushtar*, Edited by Abbas Moghadam, pp. 249-297. Tehran: Iranian Cultural Heritage and Tourism Organization. [In Persian]
- Abulfeda, I.(2007). *Taghvimolboldan*, cairo: maktabat al saghafieh aldiniyeh.
- Alirezazadeh, M., vahdati nasab, H., & Moghaddam, A. (2022). Modification of human skulls in Tol-e Chega Sofla. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*. [In Persian] doi:10.22084/nb.2022.25249.2418
- Alizadeh Moghadam B, Shekarian E.(2018). The Historical Geography of Reishahr Port from Old Era Until the Fall of the Sassanid Dynasty . *GeoRes*; 32 (4) :175-187
- Alizadeh, A., Ahmadzadeh, L., Omidfar, M.(2015). *Ancient Settlement Systems and cultures in the Ram hormuz plain*, Southwest Iran, Translated by Mandana Karami and Ramin Yashmi, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. [In Persian]
- Allan, J. and Roberts, C. (1987). *Syria and Iran: Three Studies in Medieval Ceramics*, Oxford University.
- Ataie, M. (2016). *Systematic Archaeological survey in ancient city of Askar Mokaram- Khuzistan*, Tesis of Archaeology. Tarbiat Modares University. [In Persian]

- Ataie, M.T. (2005). "Reports of archaeological survey in the coast of Rishahr, Bushehr", Archaeological reports, vol. 1, pp. 85-93, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. [In Persian]
- Bundari, F. A. (1977). *The history of the Seljuq dynasty*, Tehran: Bonyad Farhang Iran. [In Persian]
- Daryaei, T. (2014). "The Persian Gulf in Late Antiquity: Sassanid era (200 to 700 AD)". *The Persian Gulf in History*, pp.95-116. Translated by Hashem Aghajari, Tehran: qoqnoos. [In Persian]
- DeBode, C.A. (2005). *Travel in Iuristan and Arabistan*. Translated by Amir Hossein Ariya, Tehran: Elmifarhangi Publication. [In Persian]
- Demorgny, G. (2011). *La Fars: La question des tribus. Situation politique generale routes du sud. La reforme administrative*. Tehran: university of Tehran press. [In Persian]
- Esmaeili Jelodar, M.A. (2015). Archaeological researches of the Persian Gulf: The ancient port of Siraf, Tehran: Iranian Cultural Heritage and Tourism Organization. [In Persian]
- Estakhri, A. I. E. (1989). *Mesalak and Mamallek*. translated by Mohammad Ibn Asad Ibn Abdullah Tostari. Tehran: Iraj Afshar, Scientific and Cultural. [In Persian]
- Etemad al-Saltaneh, M.H.Kh. (1988). *Merat Alboldan*, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Fehervari, G. (2000), *Ceramics of The Islamic World In The Tareq Rajab Museum*, London, IB Tauris Publishers.
- Gaubeh, H. (1980). *Arjan and Kohgiluyeh from Arabs' conquest to the end of the Safavid period*. Translated by Saeed Farhudi. Tehran: Printing and Publishing Organization of the National Artifacts. [In Persian]
- Hamza al-Isfahani (1967). *Sini Muluk al-ard w'al-anbiya*, Translated by jafar shoar, Tehran: Bonyad Farhang Iran. [In Persian]
- Hosseini Fasaee, H. (2003). *Naseri's Farshmati*. Correction and Extermination by Mansour Rastegar Fasaee. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Hosseini-Monshi, M. M. (2006). *Riaz Al-Ferdous Khani*, with the efforts of Iraj Afshar and Fereshte Sarrafan. Tehran: Endowment of Mahmud Afshar Foundation. [In Persian]
- Ibn Athir, A. (1992). *The Complete History of Islam and Iran*. translated by Abbas Khalili and Abolghasem Halat. Tehran: Scientific Press Institute. [In Persian]
- Ibn Balkhi, A.Z. (1995). *Farsnameh Ibn Balkhi*. Based on the text edited by Le strange and Nicholson. Interpreted and annotated by Mansour Rastegar Fasayi. Shiraz: Bonyad-e Fars Shenasi. [In Persian]
- Ibn Hauqel, M.A. (1996). *Sourat al-Arz*. Translated by Jafar Shoar. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Ibn Khordadbeh, A.U. (1991). *Al-Masalek and Al-Mamalek*. Translated by Hossein GharehChanlou. Tehran: Maharat Printing Press. [In Persian]
- Ibn Raste, A. (1987). *Al-Allagh al-Nafiseh* (H. G. Chanlou, Ed.). Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Idrisi, M. M. (2009). *Nozha Al-Mushtaq Fi Al-Akhtraq Al-Afaq*. translated by Abdul Mohammad Ayati. Tehran: Iranology Foundation. [In Persian]
- Kennet, D. (2004). *Sasanian and Islamic pottery from Ras al-khaimah, classification choronology and Analysis of Trade in the Western Indian Ocean*, Oxford: Archaeopress. Society for Arabian Studies Monographs, 1.
- Khosrozadeh, A. (2012). "Settlement Pattern of the Farsan Plain from the Prehistoric to the Islamic period", *Namvarnameh*, pp.169-188. Tehran: Irannegar. [In Persian]
- Khosrozadeh, A. (2017). *Persian Gulf Archeology in the Parthian and Sassanid Period*. Tehran: Samat. [In Persian]
- Miri, N. (2016). Locating Sasanian Rew-Ardashir and Early-Middle Islamic Reishahr. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 6(10), 161-172. [In Persian] doi: 10.22084/nbsh.2016.1552
- Moghaddasi, A.A.M. (1981). *Ahsan Al-Taghasim Fi Marefat Al-Aghalim*. Translated by Alinaghi Monzavi. Tehran: Iranian Translators and Publishers Company. [In Persian]
- Mohammadifar, Y., & Tahmasebi, E. (2015). *The Typology of Sassanid Pottery of Seymareh Valley, Case*

- Study: Qale 'h-ye Seyrom Shah. Pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran, 4(7), 133-152. [In Persian]*
- Mostofi, H. (1957). *Nozhat Al-Gholoub*. Compiled by Mohammad Dabir Siaghi, Tehran: Tahouri Library. [In Persian]
  - Mousavi Haji, R. & Ataei, M. (2010). *Study of a collection of pottery samples of Sistan*, Zahedan: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [In Persian]
  - Nāšir Khusraw,(1956) *Safarnāma- yi Abū Mu 'īn Ḥamīd al- Dīn Nāsir Khusraw Qubādiyānī*, Revised by Mohammad Dabirsiaghi, Tehran, Tahoori Publishers. [In Persian]
  - Potts, D.T.(2014). “*Archaeology and early history in Persian Gulf*” .pp.51-95. Translated by Hashem Aghajari, Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
  - Sepidnameh, H.(2012). *Identification of major communication Routes between the Kohgiluyeh and Boyer Ahmad Region and adjacent provinces since 5 century A.D to the end qajar period (based on survey and study bridges and caravansaries)*, M.A Thesis for Islamic period of Archeology. Art University of Isafahan. [in Persian]
  - Sepidnameh, H., Salehi Kakhaki, A., Hosseini, H., & Raiygan, E. (2020). An Analysis of the Forming Factors, Function, and Significance of Castles and Fortresses of Koureh Arrajan from Early Islam to the End of Seljuq Dynasty. *Historical Study of War, 4(1)*, 79-114. [In Persian] <https://doi.org/10.52547/HSOW.4.1.79>
  - Sepidnameh, H., Salehi Kakhki, A., Hosseini, S. H., & Raygan, E. (2022). Ismā'īliyah Castles in Arrajān State: An Archaeological Research. *The Journal of Islamic History and Civilisation, 18(2)*, 47-77. [In Persian] doi: 10.30495/jhcin.2022.20556
  - Sharifi, M. (2009). The Middle Susiana Based on Potteries (Based on Survey of Tepe Sebz). *Journal of Archaeological Studies, 1(1)*, 45-65. [In Persian]
  - Sumner, W., Whitcomb, D.(1999). *Islamic Settlement and Chronology in Fars: An Archaeological Perspective*”. *Iranica Antiqua, 34*, 310–324.
  - Tabari, M.J.(1983). *Tarikh Tabari*, Translated by Abolghasem payandeh, Tehran: Asatir. [In Persian]
  - Wilkinson, Ch. K. (1973). *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*, New York: The Metropolitan Museum of Art.
  - Yaghut Hamwi, Y. I.A. (2001). *Mojam al-Boldan*, Tehran: Iranian Cultural Heritage and Tourism Organization. [In Persian]

پژوهشی باستان‌شناختی بر حدود و ثغور رستاق ریشهر در کوره آرگان و قلاع تاریخی آن

حسین سپیدنامه*

دکترای باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

احمد صالحی کاخکی

استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

سیدهاشم حسینی

دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران

ابراهیم رایگانی

استادیار، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران

چکیده

در جنوب غربی ایران دو جای‌نام ریواردشیر در اردشیرخوره و ریشهر در کوره آرگان وجود داشته است که به دلیل روایات نادرست از تغییر نام ریواردشیر به ریشهر در برخی متون دوران اسلامی، گاهی برخی از تحولات ریشهر آرگان را به ریواردشیر نسبت داده‌اند. تعیین حدود و ثغور رستاق ریشهر در کوره آرگان در جنوب غربی ایران و پی بردن به جایگاه ژئوپولیتیک تاریخی آن، با بررسی و مطالعه باستان‌شناختی قلاع تاریخی گستره جغرافیایی رستاق یادشده، هدف عمده این پژوهش است. بنابراین، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به دو پرسش است: ۱- گستره جغرافیایی رستاق ریشهر چه مناطقی از کوره آرگان را دربرمی‌گیرد؟ ۲- با توجه به قلاع و استحکامات دفاعی، اهمیت سیاسی- نظامی و شکل‌گیری حوزه اداری رستاق ریشهر به چه دوره‌ای برمی‌گردد؟ تحلیل تاریخی به کمک مدارک باستان‌شناسی حاصل از بررسی میدانی روستاها باستان‌شناختی و مطالعات منابع مکتوب روشی است که پژوهش پیش‌رو از آن سود جسته است. نتیجه آنکه تلفیق اطلاعات حاصل از متون جغرافیایی و تاریخی اسلامی و مطالعات باستان‌شناختی نشان داد، ریشهر کوره آرگان یک ناحیه سیاسی- اداری مشخص در دوران اسلامی به مرکزیت شهر دیرجان است که حدود آن در محدوده شهر سردشت و زیدون تا حدود امیدیه و هندیجان کنونی بوده است. حدود و ثغور آن با توجه به شواهد باستان‌شناختی مرتبط با سازمان دفاعی و اداری این رستاق مانند قلاع تاریخی، وضع توپوگرافیک منطقه و عوارض طبیعی محدودکننده مرزهای سیاسی- اداری مانند رودها قابل تشخیص است. شواهد باستان‌شناختی موجود از جمله قطعات سفال و آثار معماری به‌جای مانده قلاع دیده‌بانی و دفاعی و نیز منابع تاریخی، گویای اهمیت و جایگاه ژئوپولیتیک مهم این رستاق، طی دوره ساسانی تا قرن ششم ه. ق. است.

کلید واژه‌ها: جغرافیای تاریخی، کوره آرگان، رستاق ریشهر، دیرجان، قلاع و استحکامات.

* نویسنده مسئول مکاتبات با پست الکترونیک: h_sapid@yahoo.com

۱ - مقدمه

یکی از کوره‌های پنجگانه ایالت پهناور فارس در دوران ساسانی - تا پایان دوره سلجوقی، کوره آرجان در جنوب غربی ایران است که دربرگیرنده رستاق‌های متعددی با قابلیت‌های گسترده کشاورزی و دامپروری بوده است. منابع تاریخی به کرات به تولیدات کشاورزی این کوره مانند گوشت، گردو، خرما، تاک، زیتون، زیت، ترنج، زردآلو، ماهی، کتان و صادرات آن به مناطق دیگر جهان اسلام اشاره دارند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۳۹؛ ادریسی، ۱۳۸۸: ۴۶؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۲؛ ۵۸۱؛ حافظ‌ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳۸-۱۳۷). ازسوی دیگر، مناطق مختلف کوره آرجان نه تنها بازاری برای کالاهای کشورهای دیگر به شمار می‌رفت، بلکه به دلیل قرارگیری در مسیر حرکت کاروان‌های تجاری مهر و بان به فلات مرکزی ایران، از طریق راه‌های بازرگانی دوربُرد و برون منطقه‌ای مانند راه آرجان به خوزستان (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۸۴؛ ابن رسته، ۱۳۷۵: ۲۲۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۷۳؛ اصطخری ۱۳۴۸: ۱۱۷؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۵۴)، آرجان به شیراز (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۸۴؛ ابن رسته، ۱۳۷۵: ۲۲۲) و آرجان به اصفهان (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲؛ ۶۷۳) کالاهای تولیدی و وارداتی به مناطق مختلف ایران و کشورهای دیگر صادر می‌شد. سازمان‌دهی سیاسی - اداری این پهنه جغرافیایی از طریق مراکز اداری رستاق‌های آن و در سایه امنیت پایداری به وجود می‌آمد که جز با بررسی و مطالعه باستان‌شناختی نمی‌توان به آن پی برد. یکی از رستاق‌های کوره آرجان، ریشهر است که به شواهد باستان‌شناختی مرتبط با جایگاه ژئوپولیتیک آن در ادوار مختلف تاریخی مانند قلعه‌های تاریخی، پرداخته نشده است. قلعه‌ها و استحکامات نظامی از مهم‌ترین شواهد مادی مرتبط با سازمان و حاکمیت اداری - سیاسی جوامع باستان محسوب می‌شوند که به جهات مختلفی چون حراست از حاکمیت سرزمینی، سازمان دفاعی مراکز جمعیتی و زیستی چون رستاق‌ها، شهرها و روستاها، تأمین امنیت راه‌های ارتباطی، توسعه پایدار و رونق اقتصادی و شناخت ساختار اجتماعی جوامع گذشته اهمیت مطالعاتی دارند (سپیدنامه و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۱۴-۷۹). قلعه‌های تاریخی رستاق ریشهر از این لحاظ برای مطالعات باستان‌شناختی حائز اهمیت هستند که منابع مکتوب صراحتاً به حاکمیت اشخاصی چون «امیر فرامرز» در قرون اولیه اسلامی در قلاع این رستاق اشاره کرده‌اند (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۸۴؛ حافظ‌ابرو، ۱۳۷۵: ۱۳۷). بنابراین، مطالعات باستان‌شناختی می‌تواند نه تنها به شناخت ما از زوایای ناشناخته تاریخ گذشته این منطقه کمک فراوانی کند، بلکه با تلفیق منابع تاریخی سهم مهمی به‌عنوان «مکان رویداد» در توسعه پایدار گردشگری تاریخی در این مناطق ایفا کنند. گستره وسیع کوره آرجان و تمرکز مطالعات باستان‌شناختی بر دوره پیش از تاریخ و تاریخی (شریفی، ۱۳۸۸؛ علیزاده نودهی و دیگران، ۱۴۰۱)، باعث شده تا علی‌رغم بررسی‌ها و مطالعات چند دهه اخیر (گاوبه، ۱۳۵۹؛ عبدی، ۱۳۸۷)، بسیاری از قلعه‌ها و استحکامات این کوره بیشتر به صورت تک‌بنا، مورد بررسی قرار گیرند و به ارتباط قلعه‌ها و استحکامات با تاریخ سیاسی - اجتماعی و مراکز جمعیتی و زیستی منطقه مانند رستاق ریشهر پرداخته نشود. این پژوهش ضمن بهره‌گیری از مطالعات پیشین، روشی نوین در تلفیق داده‌ها به کار گرفته است؛ تا بتواند در تحلیل نهایی به ارزیابی متون تاریخی در ارتباط با این رستاق، با همسنجی متون تاریخی با یافته‌های باستان‌شناختی به ارائه تحلیل دقیق‌تر کلتی از رستاق ریشهر ارائه دهد که پژوهشگران پیشین به آن نپرداخته‌اند.

۲ - پیشینه پژوهش

پیش از پرداختن به جایگاه رستاق ریشهر کوره آرجان در منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناختی قلاع آن، لازم است به پژوهش‌های مرتبط با جای نام مرتبطی دیگر پرداخته شود که به دلیل عدم آشنایی دقیق پژوهشگران با جغرافیای تاریخی منطقه (علیزاده مقدم و شکران، ۱۳۹۶: ۱۸۳)، برخی از مطالب مرتبط با هریک از دو جای نام ذکر شده، با یکدیگر خلط شده و استنتاج غیرمنطقی از منابع تاریخی حاصل شده است. آنچه باعث شده تا به اشتباه ریو اردشیر بوشهر به نام «ریشهر» مورد توجه قرار بگیرد روایت اشتباه صاحب معجم البلدان در خصوص جای نام «ریشهر» است که نوشته است: «حمزه گوید: این واژه کوتاه شده «ریواردشیر» است که بخشی از خوره «آرجان» است. در دوره حکومت فارس‌ها «کشته دفتران» در آنجا می‌زیستند. ایشان به خامه جست - گشته، می‌نوشتند که خامه‌ای بوده برای کتاب‌های

پزشکی و نجوم و فلسفه و امروز کسی نه در عربی و نه در فارسی بدین خامه نمی‌نویسد و...» (یاقوت حموی، ۱۳۸۳: ۵۹۴). در صورتی که حمزه اصفهانی در کتاب «تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء عليهم الصلاة والسلام»، رام اردشیر را ریشهر دانسته است و ریواردشیر منطبق با ریشهر نیست (حمزه اصفهانی، ۴۵: ۱۳۴۵). از سوی دیگر، تاریخ طبری نیز به دو مکان مجزا با نام «ریواردشیر» و «رام اردشیر» یاد کرده است (طبری، ۱۳۷۱: ۵۸۵). نام ریواردشیر بر روی مهرها و سکه‌های دوره ساسانی و متون مانوی و متون مذهبی مسیحی ذکر شده است (میری، ۱۳۹۵: ۱۷۲-۱۶۱). بسیاری از باستان‌شناسان موقعیت جای نام «ریشهر» را در کوره شاپور و در بوشهر امروزی می‌دانند که در دوره عیلامیان، سلوکیان و ساسانیان از اهمیت زیادی برخوردار بوده است (ویتکمب، ۱۳۹۳: ۱۲۴؛ دریایی، ۱۳۹۳: ۱۱۳؛ پاتس، ۱۳۹۳: ۷۰-۷۱). نخستین اشاره در متون معاصر در خصوص ریشهر بوشهر به قلم صاحب آثار العجم در دوره قاجاریه است که ریشهر را جایگاه قدیمی شهر بوشهر و مسافت این شهر را، در دو فرسنگی جنوب بوشهر با آثار قلعه‌ای خرابه به وسعت ۲۳۱۰۱ ذرع مربع دانسته که در اطرافش خندقی وجود داشته است (فرصت شیرازی، ۱۳۷۷: ۵۹۱-۵۹۶). محوطه یادشده، در شرق بوشهر، به شکل چهارضلعی و ابعاد تقریبی ۵۰۰ در ۵۰۰ متر، با سفال‌های سلوکی و اشکانی، برای نخستین بار در بررسی‌های باستان‌شناختی انجام‌شده توسط عطایی، مورد شناسایی قرار گرفته است (عطایی، ۱۳۸۴). در این محوطه، سازه‌ای صافه مانند، شامل شالوده‌ای مستطیل‌شکل با خرسنگ‌های بزرگ انباشته از سنگ‌های بزرگ بدون تراش، به صورت خشکه‌چین، در دو طرف آشکار شده است که درون آن یک پایه ستون، در بین خرسنگ‌های تشکیل‌دهنده، به کار رفته بود (عطایی، ۱۳۸۴: ۸۵-۸۷). عطایی بر اساس ساختار فضایی و گاهنگاری پایه‌ستون و زمینه‌های تاریخی منطقه فارس، عقیده دارد که، این پایه ستون که احتمالاً مربوط به شهر انطاکیه بوشهر در زمان آنتیوخوس سوم بوده است، به‌عنوان نماد یونانی‌مآبی، در جنوب فارس در بوشهر باستانی، به‌طرز تحقیق‌آمیزی مدفون شده است (عطایی، ۱۳۸۴: ۸۸). بر همین اساس، خسروزاده به دلایلی چون فقدان سفال‌های اسلامی و چینی در بوشهر و وجود سفال‌های دیگری از اواخر دوره ساسانی در کف ساختمان‌ها و بر سطح محوطه، این محوطه را مربوط به دوره ساسانی و قبل از اسلام دانسته است (خسروزاده، ۱۳۹۶: ۱۵۲). در نهایت، میری با اشاره به مدارک مادی مهر و سکه مربوط به ریشهر و ریواردشیر دوران قبل از اسلام و ریشهر یادشده در منابع دوران اسلامی، به اهمیت و جایگاه متفاوت جغرافیایی دو جای نام مذکور، پرداخته است که ریشهر اولیه در ساحل بوشهر و ریشهر دوم یعنی ریشهر دوره اسلامی در ناحیه زیتون فعلی بوده است (میری، ۱۳۹۵: ۱۷۲-۱۶۱). بنابراین، آنچه نویسندگان در مطالب یادشده به آن پرداخته‌اند مربوط به ریواردشیر است که به اشتباه تحت عنوان «ریشهر» خوانده شده است. بسیاری از آگاهی‌هایی که مربوط به حیات اجتماعی شهر ریشهر در دوره اسلامی است، احتمالاً در خصوص ریشهر کوره ارجان در دوران اسلامی بوده است. گاو به ضمن بررسی دقیق منابع تاریخی، موقعیت ریشهر را در دره هندیجان و زیدون می‌داند و دلایل متعددی مانند ۱- موقعیت قرارگیری بین ارجان و سینیز، ۲- وضع طبیعی مناسب در امر زراعت و کشاورزی، ۳- تجارت دریایی به خصوص در ناحیه هندیجان، که از دوران پیش از اسلام بین بخش جنوبی کوره ارجان با هندوستان وجود داشته است، ۴- تحلیل موقعیت نبرد اعراب به فرماندهی الحکم بن العاص با شهرک، مرزبان ایرانی از سوی ساحل به کنار رودخانه زیدون و اعزاز نیرو برای مقابله با اعراب مسلمان از طریق جاده شیراز ارجان را برای این امر مطرح می‌کند (گاو به، ۱۳۵۹: ۳۹-۲۷). راجع به قلعه‌های رستاق ریشهر نیز پژوهش‌های اندکی صورت گرفته است و تنها گاو به اشارات اندکی به قلعه‌های گل و گلاب و قلعه دز در این حدود از کوره ارجان کرده است (گاو به، ۱۳۵۹: ۳۴۲-۳۴۰). این پژوهش می‌کوشد تا ضمن تفکیک مطالب تاریخی و ارزیابی پژوهش‌های پیشین، به بازشناسی گستره جغرافیایی رستاق تاریخی ریشهر در کوره ارجان و مرکز اداری سیاسی آن بپردازد و شواهد باستان‌شناختی قلاع مرتبط با آن را مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

۳- روش تحقیق

تحلیل تاریخی به کمک مدارک باستان‌شناسی حاصل از بررسی میدانی روشمند باستان‌شناختی و روش کتابخانه‌ای مطالعات منابع مکتوب تاریخی، روشی است که پژوهش‌پیش‌رو از آن سود جسته است. در روش میدانی با بررسی فراگیر

و پیمایش سطحی منطقه مورد مطالعه، شواهد باستان‌شناختی قلعه‌ها و دیگر استحکامات نظامی داده‌های مورد نیاز ثبت و مستندنگاری شد. در بررسی عکس‌های هوایی مشخص شد که مکان برخی قلعه‌های این منطقه نیز از نظر ریخت‌شناسی دارای ویژگی مشترکی است و تلاش شد تا در میان سایر ارتفاعات قلاع منطقه، کوه‌هایی که دارای ویژگی‌های همانند با ساختارهای یادشده هستند، شناسایی شوند. به این ترتیب، در استفاده از تصاویر ماهواره‌ای، وضعیت مخروطی کوه‌ها به منظور امکان ساخت‌وساز در قله، شیب ملایم در دامنه آن‌ها به منظور رفت‌وآمد به قلعه، داشتن دید به مناطق جمعیتی و گذرگاه‌های طبیعی به عنوان فاکتورهایی برای وجود آثار در ارتفاعات مد نظر گرفته شد. بدیهی است مطالعه میدانی هریک از آثار در بردارنده طبقه‌بندی، گونه‌شناسی، تهیه طرح و جز آن بوده است که هریک در ارزیابی و سنجش کیفی آثار و معناشناسی آن مفید بوده است. در روش اسنادی با مطالعه و کنکاش در منابع کتابخانه‌ای جدید و متون کهن، که در آن اطلاعاتی راجع به کوره ارجان و حدود رستاق ریشهر آمده، قلاع تاریخی که به آن‌ها اشاره شده شناسایی و اطلاعات کتابخانه‌ای مورد نیاز، جمع‌آوری شدند. بنابراین، در این پژوهش، ضمن واریسی منابع مکتوب تاریخی درخصوص رستاق ریشهر و مشخص نمودن حدود آن با توجه به جغرافیا و عوارض طبیعی منطقه، قلاع تاریخی به عنوان شواهد مادی سازمان دفاعی و مرزهای اداری تاریخی این رستاق مورد بررسی باستان‌شناختی قرار گرفت.

۴- توصیف و بررسی

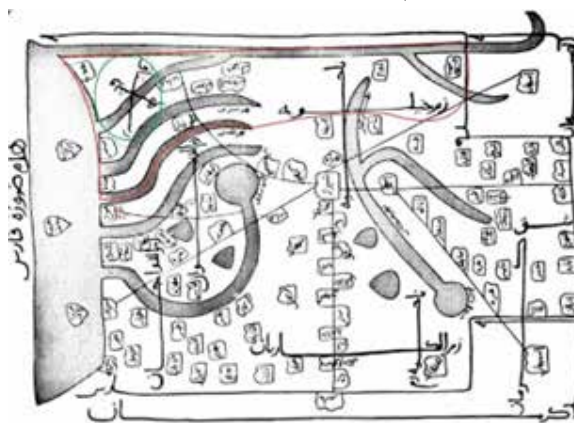
اشارات منابع مکتوب تاریخی با همسنجی شواهد باستان‌شناختی، نشان‌دهنده قابلیت ویژه دشت زیدون به عنوان یک رستاق زراعی و مرکز اداری در دوران ساسانی- سلجوقی بوده است که حدود و ثغور آن با قلعه‌ها و دژهای دفاعی مستحکمی محافظت می‌شده است.

۴-۱- رستاق ریشهر در کوره ارجان؛ جایگاه و موقعیت

منابع تاریخی به کرات از ریشهر یاد کرده‌اند. صاحب احسن‌التقاسیم به مرکزیت شهرک میانه حال و مرفه «دیرجان» برای رستاق ریشهر اشاره می‌کند و فاصله ارجان تا ریشهر را، یک مرحله و از آنجا تا مهروبان را، یک مرحله می‌داند (مقدسی ۱۳۶۱، ج ۲: ۶۳۴ و ۶۷۲). حدود العالم موقعیت این شهر را، بین سینیز و ارجان می‌داند (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۴۶). ابن خردادبه ریشهر را از رستاق‌های کوره ارجان می‌داند (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۳۸). صاحب صوره الأرض در سده چهارم هـ.ق، تنها جغرافیانگاری است که نقشه‌ای از جای نام «رستاق ریشهر» ارائه داده و موقعیت آن را، در ناحیه‌ای میان شهرهای ارجان، سینیز و مهروبان نشان داده است (شکل ۱). اصطخری شهر ریشهر را در کنار دیگر شهرهای ارجان، بلادشاپور، فرزوک، مهروبان، سینیز و جنبه، از شهرهای منبردار کوره ارجان معرفی کرده است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۷۱). او همچنین در جای دیگر از کتاب خود، دیرجان را مرکز ریشهر دانسته است (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۱۳). اما بیشترین آگاهی‌های تاریخی راجع به ریشهر، از «فارسانامه» از تألیفات سده پنجم هـ.ق برجای مانده است. صاحب فارسانامه، موقعیت این شهر منبردار را، سرحد خوزستان و ارجان، بر کنار دریا، نزدیک قلعه «امیر فرامرز بن هداد» با هوای گرمسیری می‌داند که مردم آنجا بیشتر تجارت دریایی کنند، محصولات و تولیدات آن منحصر ماهی، خرما و کتان است و در فصل تابستان، مردم غیر ریشهری (احتمالاً تجار و...) به دلیل عفونت هوا و ناخوشی آب، جز بر دز کلات و دیگر قلاع امیرفرامرز، در آن ناحیه، توان ماندن نداشتند (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۴۹). صاحب نزه‌المشتاق ریشهر را شهری کوچک و آباد با دهستانی بزرگ، عمارات، قریه‌ها و مزارع توصیف کرده است (ادریسی، ۱۳۸۸: ۴۶). از آنجاکه او این توضیح را، در میان دو شهر ارجان و سینیز آورده است، می‌توان مراد وی را، همان ریشهر در کوره ارجان دانست. البته ذکر این نکته در مورد ادریسی ضروری است که وی برخلاف گفته اصطخری، ریشهر را در نزدیکی سینیز می‌داند ولی به کوچک بودن شهر، مسجد جامع و اهمیت روستاها، مزارع و مانند آن در این رستاق بزرگ، اشاره کرده است (ادریسی، ۱۳۸۸: ۴۶). صاحب تقویم‌البلدان، ریشهر را شهری در اقلیم خوزستان (ابوالفداء، ۲۰۰۷: ۳۶۲) دانسته است. با توجه به آگاهی‌های به دست آمده از جغرافیانگاران و مورخان سده‌های اولیه و میانه اسلامی، ریشهر نام رستاق و شهری

به همین نام و دارای مسجد جامع بوده است که در بخش غربی این کوره، در میانه سه شهر آرجان، سینیز و مهرובان قرار گرفته است. مقدسی و اصطخری مرکز این رستاق را دیرجان دانسته‌اند. با توجه به نقشه ارائه شده توسط ابن حوقل از این رستاق (شکل ۱)، ریشهر در بخش جنوبی رود طاب، در مرز کوره آرجان با خوزستان واقع شده است. بنابراین، عدم ذکر نام ریشهر در سده چهارم هـ.ق در نقشه حدود خوزستان، نشانگر این است که شهر یاد شده به‌طور مسلم به کوره آرجان تعلق داشته است.

در ناحیه زیدون دو استقرارگاه باستانی نسبتاً وسیع وجود دارد که می‌توان از آن‌ها برای شناسایی مرکز اداری رستاق ریشهر یعنی دیرجان، مدد جست. هاینس گاو به برای نخستین بار در بخش زیدون کوره آرجان، به یک آبادی موسوم به «کون‌بینو» نزدیک دهکده تل‌گاوینه به وسعت تقریبی 1700×800 متر، با ساختمان‌های خشتی اشاره می‌کند که در دوران پیش از A (دوره پیش از ساسانی)، A (دوره ساسانی) و B (سده‌های نخستین اسلامی) مسکون بوده است (گاوینه، ۱۳۵۹: ۳۳۸-۳۳۹). اخیراً یک بررسی سیستماتیک باستان‌شناختی مشخص کرد، این محوطه تاریخی بزرگترین محوطه دشت زیدون با ۲۵۰ هکتار وسعت، به طول پنج کیلومتر و عرض ۲۰۰ تا ۸۰۰ متر است که از دوره پیش از تاریخ تا سده‌های متأخر اسلامی، با وقفه‌هایی، مسکون بوده است (شیروانی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۰۱). از دوره ایلام قدیم به یکی از شهرهای این دوره تبدیل شد، در دوران ایلام میانه و جدید به اوج خود رسید، اما بیشترین گستره استقرار محوطه، در سده‌های اولیه اسلامی بوده است که تقریباً تمام محوطه مسکون بوده و می‌توانسته یکی از شهرهای مهم دوره ساسانی - اسلامی منطقه بهبهان و کوره آرجان بوده باشد (شیروانی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۰۱). بنابراین، محوطه کون‌بینو یا تل‌گاوینه، می‌تواند همان شهر دیرجان، مرکز اداری رستاق ریشهر کوره آرجان باشد که تاکنون هیچ پژوهشگری به اهمیت و جایگاه تاریخی آن اشاره‌ای نداشته است. همچنین بررسی‌های باستان‌شناختی شهرستان بهبهان، که بخش زیدون نیز در جغرافیای سیاسی - اداری آن قرار دارد، منجر به شناسایی محوطه‌های استقرار متعددی مانند محوطه «شهری کهنه» از سده‌های آغازین و میانه اسلامی با حدود ۵۰ هکتار وسعت در حوزة رودخانه زهره شده است (عبدی، ۱۳۸۷: ۶۲۴) که در حدود دو کیلومتری شرق کون‌بینو یا تل‌گاوینه قرار دارد. باید در انتظار انتشار نتایج این بررسی‌ها بود تا وسعت این محوطه‌ها و کیفیت استقراری آن‌ها به منظور بازشناسی جایانام‌های یادشده در متون تاریخی مورد بحث قرار گیرد.

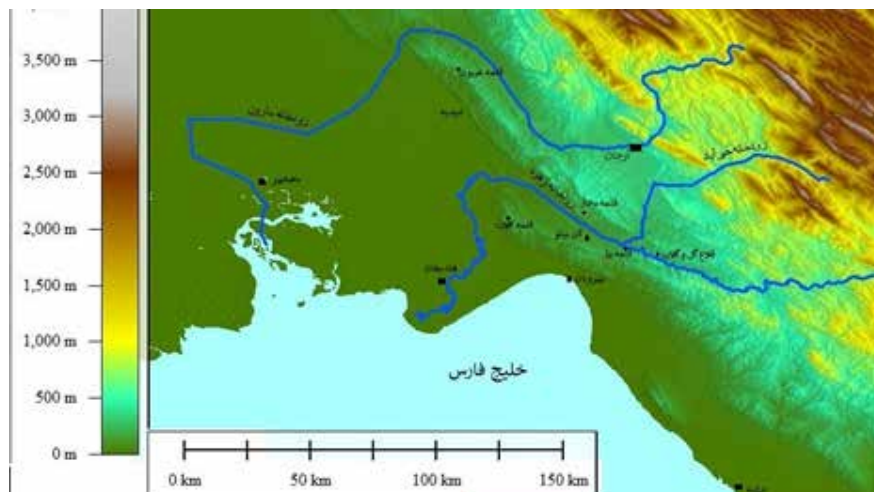

شکل ۱. موقعیت رستاق ریشهر در غربی‌ترین بخش ولایت فارس و کوره آرجان (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۳۲)

قلعه‌های رستاق ریشهر

با توجه به اهمیت رستاق ریشهر و اداره مزارع کشاورزی توسط دهقانان و همچنین والیان این ناحیه، بدون شک داشتن استحکامات نظامی امری ضروری بوده است. از سوی دیگر، رستاق ریشهر ناحیه سرحدی غربی کوره به شمار می‌رود و در مسیر حرکت کاروان‌های تجاری مهرובان به فلات مرکزی ایران بوده و همچنین وجود ناحیه تپه ماهوری، که حتی طی دو سده اخیر محل مناسبی برای کمین راهزنان قافله‌ها و کاروان‌های تجاری بوده است، بر اهمیت شناخت قلعه‌های

این ناحیه می‌افزاید. آنچه در پی خواهد آمد، بررسی شواهد باستان‌شناختی قلاع تاریخی ناحیه زیدون- امیدیه (شکل ۲) در محدوده جغرافیایی رستاق ریشهر است.

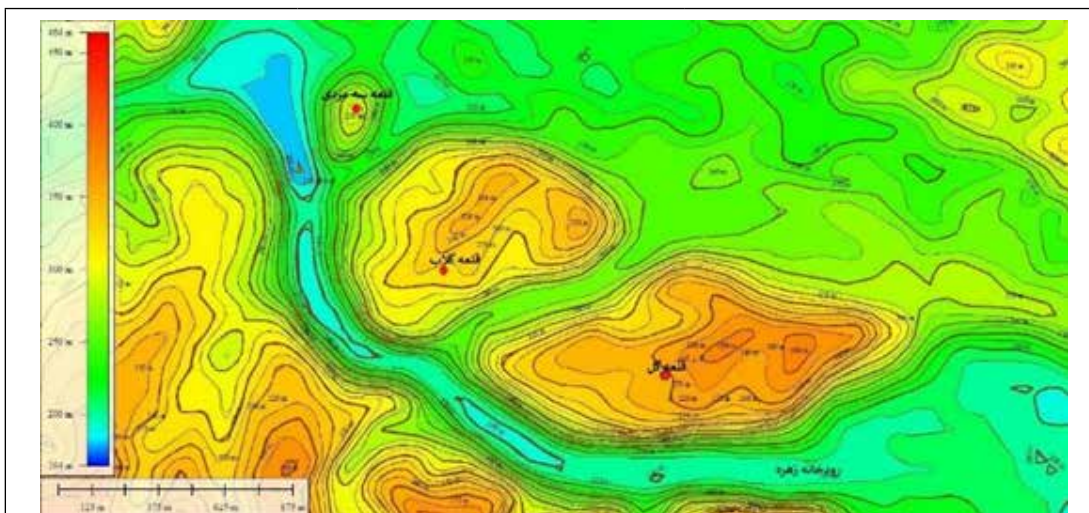

شکل ۲. موقعیت قلاع و آثار مورد مطالعه مرتبط با رستاق ریشهر (سپیدنامه، ۱۴۰۰)

۴-۲-۱- قلعه‌های گل و گلاب

یکی از شناخته‌شده‌ترین قلعه‌های جنوب غربی ایران در میان مردم منطقه، قلعه‌های گل و گلاب در فاصله ۱۵ کیلومتری شرق شهر سردشت زیدون و شش کیلومتری شرق روستای چم بوستان است (شکل ۵) که امروزه محل اسکان عشایر طایفه قلعه گلابی، در فصول زمستان و بهار است. دسترسی به این دو قلعه که بر دو کوه منفرد با دیوارهای نسبتاً عمودی بنا شده‌اند، با سختی توأم است. با توجه به شوری آب رودخانه زهره، که از ضلع جنوب و غرب این قلاع می‌گذرد، مهم‌ترین منبع تأمین آب، چشمه کم‌آبی است که از دل کوه قلعه گل می‌جوشد و عشایر امروزی قلعه گلابی، نیز از آب اندک آن استفاده می‌کنند. نخستین بقایای باستان‌شناختی مرتبط با قلاع یادشده، دیواری به ضخامت یک متر با قلوه سنگ و ملاط گچ است که از ریشه دو کوه شروع می‌شود و در وسط آن، دروازه ورود به قلعه‌های گل و گلاب قرار داشته است (شکل ۴، ب) که بر اهمیت استراتژیک فوق‌العاده این دو دژ استوار می‌افزاید. این دروازه شامل دو دیوار به طول تقریبی ۲۰۰ متر است که دو اتاقک نگهداری به ابعاد ۵ در ۵ متر، در دو سوی بخش میانی گذرگاه ورود به قلاع مذکور بوده است. دیواری که در وسط این دو اتاقک دیده می‌شود، نشان می‌دهد که روزگاری دو تاق بر روی آن استوار بوده است و احتمالاً محل نگهداری و بازرسی افرادی بوده که قصد ورود به قلاع را داشته‌اند.

شکل ۳. توپوگرافی قلاع سه گانه گل، گلاب و سه مردی ناحیه سردشت زیدون (سپیدنامه، ۱۴۰۱)

پ. راه دسترسی به قلعه گل

ب. ساختمان دروازه ورود به قلاع گل و گلاب

الف. نمای کلی کوه قلعه گل؛ دید از شمال

ج. طرح سفال‌های قلعه گل

ث. بقایای برج دایره‌ای شکل جبهه شرقی قلعه

ت. بقایای ساختمان‌های قلعه گل

شکل ۴. بقایای باستان‌شناختی قلعه گل (سپیدنامه، ۱۴۰۰: ۳۴۱)

کوهی که سازه‌های دفاعی قلعه گل بر آن بنا شده است، تقریباً لوزی‌شکل به طول ۱۳۰۰ متر است که در بیشترین قسمت در بخش میانی کوه ۵۰۰ متر عرض دارد. شیب تند و دیوارهای عمودی کوه (شکل ۴، الف) باعث شده تا صعود به بلندای آن و دسترسی به قلعه با مشکل مواجه شود. با گذر از دروازه ورود به دژها، در مسیر دسترسی به قلعه گل در ضلع غربی، سازه‌های معماری کهن درکنار سازه‌های کوچ‌نشینی معاصر، نشان می‌دهد که برای دسترسی به قلعه، سازه‌های نگهبانی و دفاعی دیگری نیز وجود داشته است که تنها با کاوش باستان‌شناختی می‌توان جزئیات آن‌ها را بازشناسی کرد. تنها راه ورودی به این قلعه که امروزه می‌توان بر بلندای کوه دست یافت، بر بدنه جبهه جنوبی کوه دیده می‌شود (شکل ۶، پ). این تکه راه به طول ۱۵ متر و عرض ۳۰ سانتی‌متر، تنها راه دسترسی به قلعه و دژ است که در پی فرسایش و ریزش مداوم، بارها

حسین سپیدنامه

پژوهشی باستان‌شناختی بر حدودوئغور رستاق ریشهر
در کوره آرگان و قلاع تاریخی آن

بازسازی شده است. با گذر از این راه، بقایای ۱۲ نقطه به شکل اتاق‌های مربع و مستطیل شکل، با مصالح قلوه‌سنگ‌های رودخانه‌ای و ملات گچ بر لبه‌های شمالی، شرقی و غربی کوه در فواصل دیده می‌شود که کارکرد بیشتر آن‌ها دیده‌بانی بوده است. از این تعداد تنها یک اتاق تقریباً مربع شکل به ابعاد چهارونیم متر در چهار متر، دورتر از لبه کوه و مسلط بر بخش غربی قرار دارد. ضخامت دیوارهای این اتاق تقریباً ۹۰ سانتی‌متر است و دید مناسبی نیز بر بقیه سازه‌های دیگر، که بر لبه کوه قرار گرفته‌اند، دارد. تنها یک اتاق با پلان دایره‌ای شکل، بر لبه جبهه شمال‌شرقی کوه و در بلندترین ارتفاع یعنی ۳۹۵ متر از سطح دریا وجود دارد (شکل ۴، ث). هنوز سقف یکی از اتاق‌های لبه غربی کوه سالم مانده و با کاوش آن، می‌توان اطلاعات بیشتری در خصوص ساختارهای دفاعی و شواهد باستان‌شناختی مرتبط با تاریخ این قلعه به دست آورد. منابع تاریخی به ندرت از قلعه گل یاد کرده‌اند و بیشترین اشارات به قلعه گلاب است. حافظ ابرو در اواخر قرن هشتم هـ.ق از قرارگیری قلعه گل در ولایت رندان (زیدان) و ماهی‌رویان کوه‌گیلویه و سه روز اقامت و عیش‌ونوش «شاه‌منصور» در این قلعه، یاد می‌کند که آن را به شخصی به نام «شروان شیخ براق» از نزدیکان سابق خویش سپرد که مدت‌های زیادی یاغی بوده‌اند و سپس در اوایل قرن نهم هـ.ق، شروان حاکمیت قلعه را به «شیخ محمود» نامی واگذار کرد که تا سال ۸۱۱ هـ.ق در اختیار وی بود (حافظ ابرو، ۱۳۷۵: ۲۹۶). پراکندگی سفال بر سطح قلعه بسیار اندک است و تنها سه تکه سفال برای طراحی و مطالعه گردآوری شد (شکل ۴، ج). این یافته‌های سفالی شامل یک قطعه سفال از گونه منقوش بدون لعاب سده‌های سوم تا ششم هـ.ق (Sumner & whitcomb, 1999: 321)، یک قطعه کف با خمیره قهوه‌ای روشن، پوشش نخودی و آمیزه نرم از سده‌های سوم تا پنجم هـ.ق (اسمعیلی جلودار، ۱۳۹۵: ۱۷۲، شکل ۴-۵، شماره ۱) و یک قطعه کف با خمیره قهوه‌ای و لعاب آبی قابل انتساب به دوره ساسانی (علیزاده، ۱۳۹۵: ۵۳۲، RH-085.M) هستند. قلعه گلاب به ابعاد ۶۰۰ در ۵۰۰ متر، در فاصله تقریباً ۲۰۰ متری غرب قلعه گل واقع شده است و نسبت به محیط پیرامون ۱۵۰ متر ارتفاع دارد. راه دسترسی به قلعه از ضلع جنوبی کوه امکان‌پذیر است که در شیب تند با ساخت دیوارک‌های پشتیبان، راهی به عرض یک متر در بستر ماسه‌سنگی کوه، منتهی به اتاقک نگهداری دروازه ورود به قلعه ایجاد شده است (شکل ۷، ب و پ). ارتفاع زیاد با وجود دیوارهای عمودی کوه باعث شده تا این دژ، یکی از تسخیرناپذیرترین دژهای دفاعی جنوب غربی ایران شود. بر فراز کوه قلعه گلاب، بقایای ساختمانی با مصالح قلوه‌سنگ رودخانه‌ای و ملات گچ ساخته شده‌اند که بیشتر در نیمه جنوبی محوطه کوه و بیشتر بر لبه پرتگاه قرار دارند. به استثنای یک ساختمان قاجاری لبه ضلع جنوبی قلعه و یک برج در مرکز آن (شکل ۵، ت)، پی بناها در بیشتر قسمت‌ها، کمتر از یک متر باقی مانده است. وجود طاق‌های جناغی در زیر بستر فعلی محوطه (شکل ۵، ث) نشان می‌دهد که برخی از بناها از دوره قدیمی‌تر سالم مانده‌اند. یک گورستان با وسعت ۴۰۰۰ متر به فاصله ۱۰۰ متری شمال بقایای ساختمانی قلعه وجود دارد (شکل ۵، ج) که متعلق به کوچ‌نشینان و فاقد هر گونه کتیبه‌ای است که بتوان هویت ساکنان دژ را براساس آن‌ها شناسایی کرد. از گونه‌های متنوع سفال‌های سطحی محوطه قلعه گلاب ۱۱ قطعه مستندنگاری شد (شکل ۵، چ) که سه قطعه بدون لعاب و هشت قطعه لعابدار هستند. سفال‌های بدون لعاب از گونه سفال موسوم به «شبه پیش از تاریخ» سده‌های میانه اسلامی است (Sumner & whitcomb, 1999: 321). سفال‌های لعابدار نیز به دو دسته سفال لعابدار ساده و سفال لعابدار منقوش تقسیم می‌شوند. سفال‌های لعابدار منقوش به دو گونه سفال منقوش آبی و سفید دوران تیموری-صفویه (علیزاده، ۱۳۹۵: ۴۷۳؛ RH-056:H) و سفال منقوش با لعاب فیروزه‌ای و نقاشی به رنگ سیاه (Fehervari, 2000: 112, no.) (۱۳۴) تقسیم می‌شوند. مطالعه منابع مکتوب تاریخی نشان می‌دهد قلعه گلاب دست کم از دوره سلجوقی تا پایان دوره قاجار به‌طور دائم مورد توجه بوده است که در ادامه به برخی از این متون می‌پردازیم:

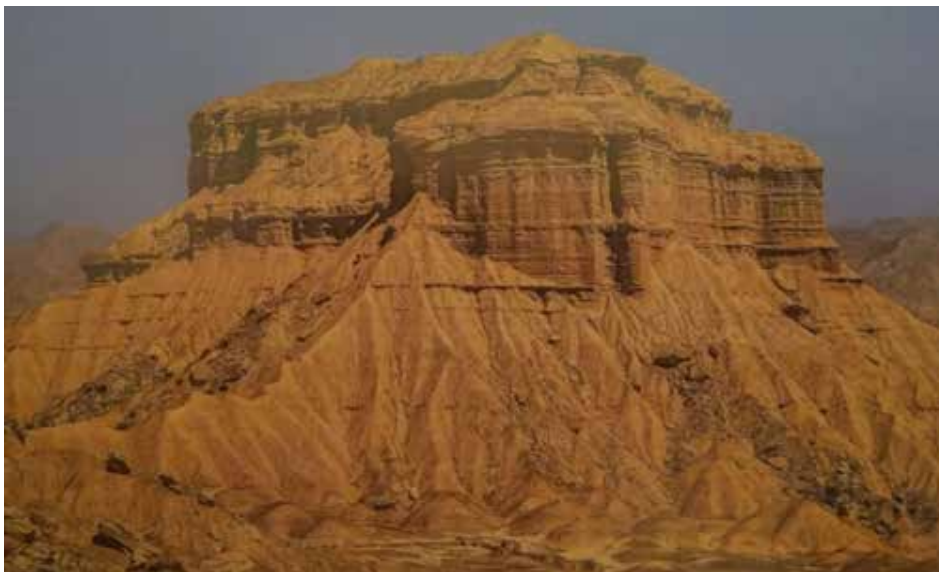

صاحب فارسنامه در سده پنجم هـ.ق، از قلعه گلاب با نام درکلات و دیگر قلاع ریشهر متعلق به «امیرفرامرز» یاد می‌کند که در تابستان، مردم ریشهر به دلیل گرما، عفونت هوا و ناخوشی آب ریشهر، تنها می‌توانستند در اینجا سکونت گزینند (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۵۴؛ گاو، ۱۳۵۹: ۱۸۵). در دوره سلجوقی امیر «بوزابه» از خاندان سلغریان فارس، در سال ۵۳۲ هـ.ق شیراز را به شاهزادگان سلجوقی واگذار کرده و محل امن اقامت و پناهگاه خود را قلعه گل و گلاب قرار داد: «اتا بگ قراسنقر چون کمال‌الدین محمد خازن وزیر سلطان کشته شد، وزیرش به وزارت سلطان مشغول شد و خود همراه شاهزادگان سلجوق و داود عزیمت فارس کرد. بوزابه چون از آمدن آنان آگاه شد، به قلعه گل و گلاب که میان خوزستان و فارس است، پناه برد» (بنداری، ۱۳۵۶: ۲۲۴). از دوران ایلخانی و تیموری از وضعیت قلعه‌های گل و گلاب آگاهی نداریم، اما در دوره صفویه به دوازده برج دفاعی قلعه گلاب اشاره شده است که همواره کوتوالی زحل وار با بیست نفر کوتوال در آنجا مسکن داشتند (حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۳۷). این دو قلعه در دوره قاجار نیز کارکرد دفاعی پیشین را حفظ کردند.

حسینی فسائی که در سال ۱۲۸۴ هـ.ق به همراه احتشام‌الدوله، شش ساعت در قلعه گلاب توقف کرد، ضمن اشاره به منبع تأمین آب قلعه از سقف غار آنجا و سکونت ۳۰۰ خانوار در قلعه، محافظت از قلعه را به واسطه وجود تنها یک راه دسترسی به قلعه، با دو نفر محافظ ممکن دانسته است (حسینی فسائی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۴۹۶). در دوره قاجاریه (اواخر حکومت فتحعلی شاه) این قلعه صحنه رویدادهای بیشماری بود که یکی از آن‌ها پناه گرفتن «میرزا قوام» حاکم کوه‌گیلویه و بهبهان به قلاع گل و گلاب بود. با گرفتار شدن «مرادعلی» نامی و گروگان شدن اهل و عیال او، که مقدم مستحفظین قلعه گل بود، ناچار به گشودن قلعه شد و میرزا قوام به قلعه گلاب گریخت. در این هنگام «عباسقلی خان سردار لاریجانی» که از سوی نواب فیروز میرزای نصره‌الدوله حکمران فارس، مأمور به نظم کوه‌گیلویه و گرفتن میرزا قوام شده بود، آبی را که از قلعه گل به قلعه گلاب می‌رود، بستند. میرزا قوام از بی‌آبی، از قلعه گلاب فرار کرد و خود را به پناهگاهی رساند، لیکن در راه، به دست نیروهای عباسقلی خان سردار گرفتار شد. او را به شیراز و از شیراز به دارالخلافه بردند و در بیست و دوم ربیع الثانی، حسب الامر محبوس شد و محمدباقرخان نوئی نیز، به دست سردار مزبور افتاده، مغلول شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۰۰۱). یکی از یاعیان ممسنی نیز به نام باقرخان نوئی، که در قلعه گلاب پناه گرفته بود، به دست سردار مزبور افتاده، مغلول شد. سرانجام ساکنان قلعه تسلیم و باقرخان نوئی در ارگ تبریز محبوس شد (دوبد، ۱۳۸۵: ۱۷۵). در آغاز سلطنت محمدشاه قاجار نیز، که منوچهرخان والی فارس قلعه گلاب را محاصره کرد، سرانجام قلعه سقوط کرد. در این هنگام بسیاری از زنان ممسنی از بیم آنکه مبادا به دست فاتحان بیفتند، خود را از بالای قلعه به روی صخره‌های سنگی پرتاب کردند (دوبد، ۱۳۸۵: ۱۷۵ و ۲۳۰). اهمیت این قلاع در اواخر دوره قاجار به حدی بوده است که دمورینی در سال ۱۹۱۲ میلادی، قلعه گل و گلاب را، برای ایجاد پادگانی به سرهنگ یارلماسن، به منظور تأمین نظم و امنیت فارس و سازمان‌دهی نیروهای ژاندارمری دولتی، به او پیشنهاد می‌کند (دمورینی، ۱۳۹۰: ۳۳). قلعه سه مردی که به فاصله ۱۵۰ متری شمال غرب قلعه گلاب قرار گرفته است (شکل ۳) را «دروازه حصون ثلاثه» یعنی قلاع سه‌گانه گل، گلاب و سه مردی دانسته‌اند (حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۳۷). این قلعه بدون تجهیزات کوهنوردی غیرقابل دسترسی است. به همین دلیل از بقایای دیواری که بر فراز آن دیده می‌شد (گاو، ۱۳۵۹: ۳۴۱) به اظهار نظر و داوری در مورد آن پرداخته‌اند.

موقعیت قرارگیری قلعه‌های گل و گلاب، از چند جهت حائز اهمیت است: ۱- نخست این قلعه‌ها به بهترین وجه از یک عارضه طبیعی کوهستانی به‌عنوان دژی تقریباً دست‌نیافتنی بهره گرفته شده است که وسعت زیاد آن‌ها، گنجایش استقرار افراد زیادی از حاکم، محافظان، سربازان و خانواده‌های آنان را داشته است. دروازه ورودی که در میان دو قلعه قرار گرفته بیانگر اهمیت دژنشینان و احتمالاً شخص حاکم بوده است. این دروازه نشان می‌دهد ورود و خروج به قلعه‌ها به شدت کنترل می‌شده است و این در میان تعداد ۹۰ قلعه شناسایی شده در کوره ارجان (سپیدنامه و دیگران، ۱۳۹۹) منحصر به فرد و یگانه است. ۲- تعداد بسیاری از فضاها در زیر بستر سطحی کوه، که استحکامات بر روی آن‌ها قرار گرفته است، کنده شده‌اند (دستکندهای مسکونی) که نشان‌دهنده اهمیت اصول دفاع غیرعامل در ساخت‌وسازهای این دو قلعه است. ۳- این دو قلعه فاصله چندانی با دشت زیدون ندارند (۱۰ کیلومتر) و می‌توانستند جریان آمد و شد از ناحیه تپه‌ماهوری

را به رستاق ریشهر کنترل کنند. ۴- این دو قلعه حد فاصل قلعه نادر و قلعه چم چرو در ناحیه گچساران قرار دارند که از پایگاه‌های مهم اسماعیلیان در کوره ارجان بوده‌اند (سپیدنامه و دیگران، ۱۴۰۱). بنابراین، احتمال اینکه این دو قلعه از مراکز مهم اسماعیلی طی سده‌های پنجم و ششم هـ.ق بوده باشند و یا دست کم طی دوره‌ای آن را تصرف نموده باشند، دورازانتظار نیست. اگرچه منابع در این خصوص سکوت نموده‌اند ولی دست کم می‌دانیم که براساس منابع تاریخی که پیش‌تر از آن یاد شد طی سده‌های یادشده قلعه‌ها مسکون بوده‌اند. اسماعیلیان برای دسترسی به قلعه چم چرو در حاشیه رودخانه و در فرادست قلعه‌های گل و گلاب، ناگزیر بوده‌اند که یک کریدور امنی برای ارتباطات خویش داشته باشند. به هر حال، دانسته‌های ما از حضور دست کم یک سده فعالیت اسماعیلیان در ناحیه ارجان بسیار اندک است و می‌بایست در انتظار کاوش‌های آینده بود.

الف. دورنمای قلعه گلاب؛ دید از شرق

ت. بنایی از دوره قاجار در ضلع جنوبی قلعه

ب. اتاقک نگهبانی یا دروازه کنترل ورود به قلعه

ب. دیوارک پشتیبان دسترسی به دروازه ورودی قلعه گلاب

ح. طرح سفال‌های سطحی قلعه گلاب

ج. گورستان کوچ‌نشینی قلعه گلاب

ث. بقایای معماری در زیر سطح قلعه

شکل ۵. بقایای باستان‌شناختی قلعه گلاب (سپیدنامه، ۱۴۰۰: ۳۴۶)

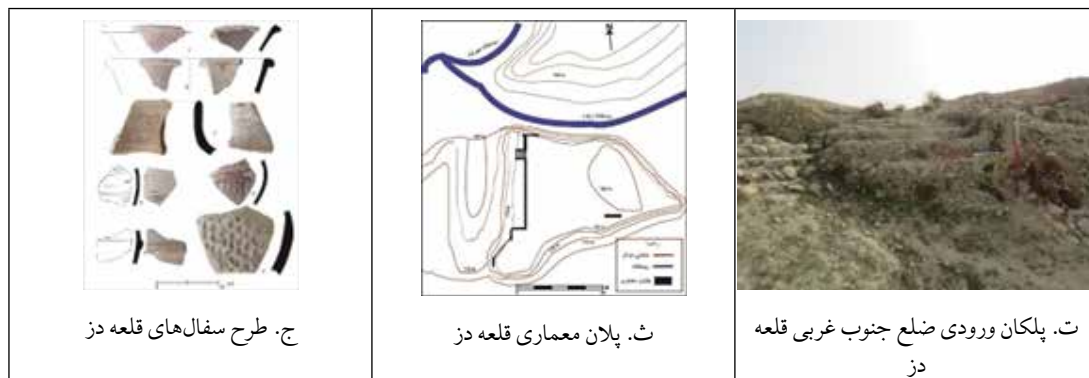
۴-۲-۲- قلعه دز زیدون

قلعه دز در شمال شرقی روستایی به همین نام، در جنوب شرقی شهر سردشت بخش زیدون و در ارتفاع ۱۹۱ متری از سطح آب‌های آزاد قرار دارد (شکل ۶، الف). قلعه در محل تلاقی رودخانه زهره و رودخانه خیرآباد قرار دارد. بافت سطحی زمین برجسته تپه ماهوری که قلعه بر آن بنا شده، تقریباً رسوبی سازند کنگلومرایی به ابعاد تقریبی ۴۰ در ۵۰ متر است. آثار زیادی از این قلعه برجای نمانده است و تنها در جبهه غربی تپه، بقایایی از دیوارهای بیرونی آن به ضخامت ۷۵ سانتی متر دیده می‌شود که مصالح آن را قلوه‌سنگ و ملات گچ تشکیل داده است (شکل ۶، ب و پ). افزون بر رد دیوارها، در ضلع غربی، بقایای یک دستگاه پلکان با پنج پله وجود دارد (شکل ۶، ت) که احتمالاً ورودی قلعه بوده است. عرض هر پله تقریباً ۳۰ سانتی متر و ارتفاع آن ۲۰ سانتی متر است که طول هر پله از حدود ۲۳۰ سانتی متر در اولین پله شروع شده و به تدریج از طول آن تا آخرین پله کاسته می‌شود. از میان سفال‌های پراکنده بر سطح محوطه، هفت قطعه از گونه‌های مختلف مستندنگاری شد (شکل ۶، ج) که دارای خمیره قهوه‌ای، نخودی و خاکستری، آمیزه ماسه نرم، پوشش رقیق گلی نخودی و قهوه‌ای مایل به قرمز و چرخ‌ساز هستند. دو قطعه لبه (شماره‌های ۱ و ۲) با خمیره قهوه‌ای روشن، پوشش قهوه‌ای کرم‌رنگ با آمیزه ماسه نرم (شکل ۶، ج، ۱ و ۲)، با توجه به نمونه‌های مشابه (عالی و خسروزاده، ۱۳۸۵: شکل ۶۱، شماره ۱؛ خسروزاده، ۱۳۹۱: ۱۸۴؛ شکل ۹، شماره‌های ۱۶-۱۵) قابل تاریخ‌گذاری به دوره ساسانی و صدر اسلام هستند. یک قطعه سفال با خمیره خاکستری دارای پوشش رقیق گلی است که با نوارهای منقوش قهوه‌ای رنگ تزئین شده است (شکل ۶، ج، ۶). این قطعه سفال با پخت کافی و چرخ‌ساز با توجه به نمونه‌های مشابه (Summer & Whitcomb, 1999: 321) قابل تاریخ‌گذاری به سده‌های سوم تا ششم ه.ق است. یک قطعه سفال نخودی این مجموعه (شکل ۶، ج، ۴)، دارای آمیزه ترکیبی گیاهی و کانی است که از لحاظ کیفیت نسبتاً خشن و دست‌ساز است. این قطعه سفال، با تزئین نقش کنده نسبتاً دایره‌شکل انگشتی (شکل ۶، ج، ۳)، با توجه به نمونه‌های مشابه (محمدی‌فر و طهماسبی، ۱۳۹۳: عکس ۴۳) قابل انتساب به اواخر دوره ساسانی و صدر اسلام است. سفال‌های مشابهی که در این قلعه با قلاع دژمهابی و قلعه زیز وجود دارد، بر هم‌زمانی آن‌ها نیز تا حدود زیادی صحه می‌گذارد که احتمالاً این قلعه‌ها از عصر ساسانی تا اواخر دوره سلجوقی، از اعتبار برخوردار بوده‌اند. قلعه دز در محل تلاقی دشت زیدون به راه‌های ارجان و رستاق‌های گنبد ملغان بلادشاپور در ناحیه کوهستانی شمال و شرق ارجان به بنادر مهر و بان و جنابه قرار دارد. با وجود اینکه قلعه‌های دیگر این رستاق در ارتفاعات منتهی به مرزهای این رستاق با نواحی هم‌جوار قرار گرفته‌اند، قلعه دز در دشت واقع شده است و بر جریان آمدوشد به دشت و راه‌های آن کنترل بیشتری داشته است.

حسین سپیدنامه

پژوهشی باستان‌شناختی بر حدودوئغور رستاق ریشهر
در کوره ارجان و قلاع تاریخی آن

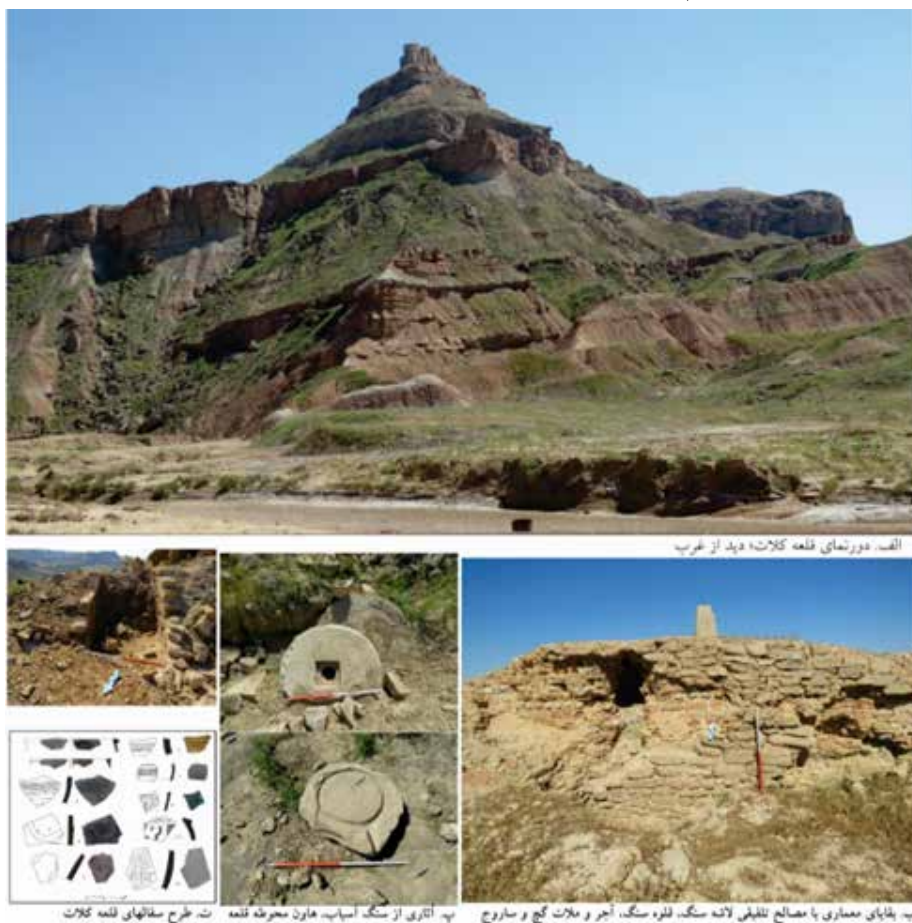
شکل ۶. بقایای باستان‌شناختی قلعه دز سردشت، زیدون (سپیدنامه، ۱۴۰۰: ۳۳۸-۳۳۶)

۴-۲-۳- قلعه کلات هندیجان

قلعه کلات بر فراز کوه مخروطی شکلی به ارتفاع ۲۰۰ متر از سطح دشت هندیجان، در فاصله هشت کیلومتری شرق روستای «کره‌با» در شمال شهر هندیجان کنونی قرار دارد (شکل ۷، الف). موقعیت قلعه به گونه‌ای است که به دلیل ارتفاع زیاد آن نسبت به ارتفاعات پیرامونی خود، اشراف کاملی بر دشت ساحلی هندیجان و همچنین رشته‌کوه‌های کم‌ارتفاع‌تر میان هندیجان و دشت زیدون، موسوم به «رگ سفید» دارد. قلعه به لحاظ موقعیت قرارگیری در ساختار جغرافیایی کوره آرجان، همانند قلعه عربون جایزان، در منتهی‌الیه غربی رشته‌کوه‌های غربی بین دو ناحیه زیدون و هندیجان قرار دارد. محیط پیرامونی این قلعه، به واسطه وجود چند سنگ‌آسیاب در محوطه تاریخی آن، به «آسک» مشهور است (شکل ۷، پ).

راه دسترسی به قلعه کلات، از ضلع شرقی آن میسر است که سنگ‌چینی‌های آن به طول ۱۰۰ متر تا حدودی آشکار است. چشمه کمه‌آبی، در دره مجاور غربی قلعه قرار دارد، که شور و نمکی است، بنابراین، احتمال می‌رود که منبع تأمین آب قلعه، از طریق آب‌انبار بوده باشد. با توجه به پراکنش آثار و همچنین مخروطی بودن شکل کوهی که قلعه بر آن قرار دارد، تمام محوطه حدود ۴۰ در ۵۰ متر وسعت دارد. نخستین فضایی که با صعود به بالای کوه قابل رؤیت است، فضاهای منحنی شکلی است که در اثر کاوش‌های غیرمجاز بخش‌هایی از آن‌ها آشکار شده است. یکی از این فضاها، آب‌انبار کوچکی به طول شش متر (جهت شمالی- جنوبی) و عرض سه متر (جهت شرقی- غربی آن) است که با آجرهای قرمز و قهوه‌ای رنگ به ابعاد ۳۰ در ۲۵ در ۸ سانتی‌متر و ۲۰ در ۱۵ در ۸ سانتی‌متر با ملات ساروج ساخته شده و با لایه‌ای از آهک به ضخامت دو سانتی‌متر آستر شده است. در فاصله هشت متری شمال آب‌انبار، اتاقک کوچک منحنی شکل دیگری به ابعاد یک‌ونیم در سه متر قرار دارد که با قالب‌های رسوبی صدفی مستطیل شکل به طول ۳۰-۷۰ سانتی‌متر و عرض ۱۵-۲۰ سانتی‌متر و ضخامت ۱۰-۱۲ سانتی‌متر ساخته شده است و لایه گلی (۴) حرارت دیده سیاه‌رنگی به ضخامت دو سانتی‌متر روی آن دیده می‌شود (شکل ۷، ت). وجود تکه‌های ذغال در میان خاک درون این فضا، نشان می‌دهد که احتمالاً فضای پخت‌وپز یا تنوره پخت نان قلعه‌نشینان بوده است. بخش دیگری از ساختارهای معماری رأس کوه، دیواری به طول هفت متر است که با توجه به دیوارچینی آن، احتمالاً در چندین دوره تجدید ساخت و بازسازی شده است (شکل ۷، ب). در دوره نخست بنا با آجرهای قهوه‌ای رنگ به ابعاد ۸×۲۷×۳۰ سانتی‌متر و ملات ساروج ساخته شده و در دوره دوم دیوار دیگری به ضخامت ۳۰ سانتی‌متر بر دیوار قبلی، اجرا شده است. ابعاد سنگ‌های آهکی- رسوبی مستطیلی شکل، تقریباً دارای میانگین ۵×۱۵×۳۵ سانتی‌متر و ۱۲×۱۵×۴۵ سانتی‌متر است که در بین آن‌ها ردیف‌های قالب‌های رسوبی صدفی و همچنین قلوه‌سنگ‌های با میانگین ابعاد ۱۰ در ۱۵ در ۱۰ سانتی‌متر، نیز به تناوب دیده می‌شود. بخشی از کف این بنا، با چند لایه متراکم روی کف آجرفرش، نشان‌دهنده دوره‌های سکونتی متعدد در این قلعه است. ضخامت این لایه‌ها از پایین به بالا به ترتیب پنج سانتی‌متر، دو سانتی‌متر، سه سانتی‌متر و لایه رویی، دو سانتی‌متر است. ده قطعه سفال مستندنگاری شده از سطح قلعه کلات (شکل ۷، ث) از لحاظ رنگ خمیره به سه گونه خمیره نخودی، خاکستری و قهوه‌ای تقسیم می‌شوند. یک قطعه سفال نخودی با نقوش کنده هلالی و دایره‌ای شکل (شکل ۷، ث، شماره ۱۰) و دو قطعه سفال

نخود با پوشش داخلی سیاه و قرمز و آمیزه ماسه نرم (شکل ۸، ث، شماره‌های ۱ و ۲)، از لحاظ فرم و ساختار سفال، با توجه به نمونه‌های مشابه قابل تاریخ‌گذاری به دوره ساسانی و سده‌های اول و دوم ه.ق است (عالی و خسروزاده، ۱۳۸۵: شکل ۶۱). سفال‌های نخودی با آمیزه ماسه نرم (شکل ۷، ث، شماره‌های ۷-۶ و ۹)، که با نقوش کنده نوارهای موج و شیارهای کنده و نقوش بیضوی و دایره‌ای تزئین شده‌اند، با توجه به نمونه‌های مشابه قابل تاریخ‌گذاری به سده‌های سوم و چهارم ه.ق هستند (عطایی، ۱۳۹۵: لوحه ۳۲؛ Wilkinson, 1973: 345). یک قطعه سفال نخودی دارای لعاب سبز رنگ، با آمیزه ماسه نرم است که با نقش کنده شیاری شکل زیرلعاب تزئین شده است، با توجه به نمونه‌های مشابه قابل تاریخ‌گذاری به سده دوم ه.ق است (عطایی، ۱۳۹۵: ۳۵۹). بنابراین، تنوع گونه‌های سفالی نیز مؤید دوره‌های سکونت متعدد از دوره ساسانی تا سده ششم ه.ق است.

شکل ۷. شواهد باستان‌شناختی قلعه کلات، هندیمان (سپیدنامه، ۱۴۰۰: ۳۵۲)

قلعه عربون

قلعه عربون در حدود هفت کیلومتری جنوب غربی روستای علی‌آباد بخش جایزان، در میانه راه بهبهان به رامهرمز و در میان تپه‌ماهورها قرار دارد (شکل ۹، الف). دسترسی به این قلعه، از مسیر پر پیچ‌وخم یک بستر سیلابی، در سوی جنوبی رودخانه مارون (در مقابل شهرک فجر جایزان) به خط مستقیم هفت کیلومتر، نیز امکان‌پذیر است. قلعه یادشده، یکی از بزرگ‌ترین قلعه‌های کوره آرگان است که تاکنون هیچ‌گونه پژوهش و بازدید باستان‌شناختی و علمی در خصوص آن، انجام نشده است، با وجود این، از دستبرد کاوشگران غیرمجاز مصون نمانده است. در پایین‌ترین ارتفاع آثار قلعه، بنایی به طول ۱۴ و عرض ۵ متر قرار دارد که به احتمال زیاد، منبع تأمین آب (آب‌انبار) بوده باشد (شکل ۸، ج). قلعه تقریباً بر روی برجستگی طبیعی مثلی شکل به ارتفاع ۵۰ متر از تپه‌ماهورهای پیرامون خود قرار دارد که شیب قرارگیری بناها بر روی آن

حسین سپیدنامه

پژوهشی باستان‌شناختی بر حدودوئغور رستاق ریشهر
در کوره آرگان و قلاع تاریخی آن

به سمت شرق است. بنابراین قلعه از سه سوی شمال، جنوب و غرب، به پرتگاه منتهی می‌شود و راه دسترسی به آن، تنها از ضلع شرقی امکان‌پذیر است.

آنچه از این قلعه برجای مانده، بقایای معماری است که تا حدود دو متر از ارتفاع دیوارهای آن در سه سطح مختلف ساخته شده‌اند. بارو یا فضای نخست قلعه ۷۵ در ۸۰ متر، بارو و فضای دوم به ابعاد ۵۵ در ۵۰ متر، و فضای سوم قلعه، ساختمان مربع شکل متقارنی با ابعاد ۱۵ متر است که بیانگر سلسله مراتب قلعه‌نشینان بوده است (شکل ۸، ج). به‌طور کلی، قلعه در ضلع شرقی ۸۰ متر، در ضلع شمالی ۱۲۰ متر و در ضلع جنوب و غرب، که چون کمانی بر ارتفاع کوه قلعه را دربرگرفته است، بیش از ۲۰۰ متر طول دارد. در سمت داخل قلعه چسبیده به آن، اتاق‌هایی با ابعاد مختلف ساخته شده است. به فاصله ۱۰ متری غرب فضای نخست، داخل باروی نخست، آب‌انبار قلعه به طول ۱۵ و عرض ۵ متر قرار دارد که منبع تأمین آب قلعه‌نشینان بوده است. مصالح قلعه را تخته‌سنگ‌هایی در ابعاد ۱۰۰ در ۴۰ در ۲۰ سانتی‌متر، ۶۰ در ۳۰ در ۱۵ سانتی‌متر و ۳۰ در ۳۰ در ۲۰ سانتی‌متر با ملات گچ تشکیل می‌دهد که در بین آن‌ها برای تراز نمودن تخته‌سنگ‌ها، لاشه‌سنگ‌های کوچک به کار رفته است. ضخامت دیوارهای بیرون یک‌ونیم متر و ضخامت دیوارهای داخلی اتاق‌ها و فضاهای قلعه ۷۰-۸۰ سانتی‌متر است. پوشش اتاق‌های قلعه با توجه به کاوش‌های غیرمجاز، هلالی است. سفال‌های سطحی تاریخی در حدود سده‌های چهارم تا ششم هـ.ق (آل‌بویه - سلجوقی) را برای حیات قلعه نشان می‌دهد (شکل ۸، ج). در میان این سفال‌ها، یک قطعه با خمیره نخودی با لبه مفتولی قابل مقایسه با نمونه‌های سفالی از سده ششم هـ.ق (موسوی‌حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: لوحه ۲؛ Allan and Roberts, 1987: fig.60/12)، یک بدنه با نوار افزوده و نقش انگشتی بر روی آن، قابل مقایسه با نمونه‌های سفالی از دوره سلجوقی (علیزاده، ۱۳۹۴: عکس ۱۷۱: K؛ سعیدی انارکی، ۱۳۸۶: ۱۱۸)، یک قطعه بدنه با نقش نواری کننده موج بسیار کم‌عمق، قابل مقایسه با نمونه‌های سفالی از سده‌های سوم و چهارم هـ.ق (اسمعیلی جلودار، ۱۳۹۴: ۱۲۴) و یک قطعه سفال منقوش بدون لعاب با خمیره نارنجی، قابل انتساب به سده‌های سوم تا ششم هجری است (گاو، ۱۳۵۹؛ ویتکمب، ۱۳۸۲؛ رجبی، ۱۳۹۶). بنابراین می‌توان زمان ساخت و استفاده از قلعه عربون را دست کم از قرن سوم یعنی حاکمیت عباسیان تا پایان دوره سلجوقی در نظر گرفت. موقعیت قرارگیری قلعه عربون از چند جهت حائز اهمیت است: ۱- این قلعه افزون‌بر اینکه در سوی شرقی با رودخانه مارون هفت کیلومتر و با رودخانه یادشده در سوی شمال غرب، که به سوی ماهشهر در منتهی‌الیه کوره آرجان چرخش دارد، ۲۰ کیلومتر فاصله دارد. ۲- این قلعه با «شهرک فجر» که از سوی شمالی خود با ابوالفارس از طریق تنگه و رودخانه میان این دو بخش با رامهرمز قرار دارد، حدود ۹ کیلومتر فاصله دارد. ۳- قلعه عربون در ۳۵ کیلومتری غرب قلعه نادر، از مراکز سیاسی-اداری کوره آرجان و از پایگاه‌های مهم اسماعیلیان (سپیدنامه و دیگران، ۱۴۰۱: ۸۲-۸۰) واقع شده است. بنابراین، این دو قلعه، دو کریدور ارتباطی مهم رامهرمز و خوزستان را در کنترل و دیده‌بانی داشته‌اند. احتمالاً این قلعه برای محافظت از کاروانیان مسیر ارتباطی آرجان به خوزستان ساخته شده، زیرا راهزنان می‌توانستند از منطقه تپه ماهوری به‌عنوان پناهگاه امنی برای حمله به کاروان‌ها و غارت آن‌ها استفاده نمایند.

ب. بقایای معماری قلعه

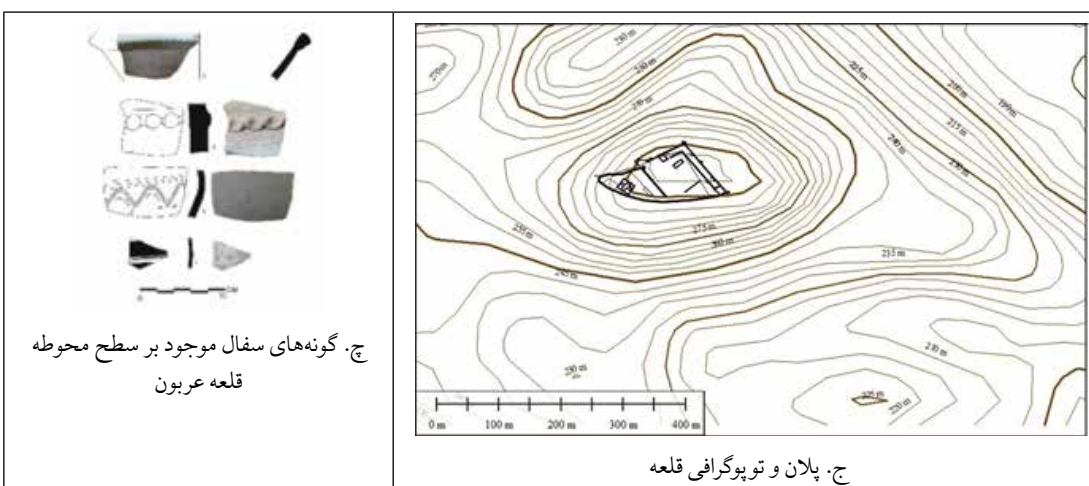
الف. دورنمای قلعه عربون؛ دید از شرق

ث. تزیینات فشار انگشتی درون یکی از فضاهای قلعه

ت. تاق‌های هلالی یکی از فضاهای قلعه

پ. کاوش‌های غیرمجاز و آشکار شدن برخی فضاهای قلعه

ج. گونه‌های سفال موجود بر سطح محوطه قلعه عربون

ج. پلان و توپوگرافی قلعه

شکل ۸. نمای کلی و بقایای معماری قلعه عربون، جایزان (سپیدنامه، ۱۴۰۰: ۳۳۰)

در یک جمع‌بندی کلی، رستاق ریشهر مهم‌ترین ناحیه زراعی کوره آرجان، پس از دشت آرجان بوده است که مهم‌ترین جریان آبی آن رودخانه زهره است. این رودخانه و تأسیسات وابسته به آن مانند کانال آبرسانی روستای داربهاره با پهنای ۸ تا ۹ متر در دوران تاریخی (دوران ایلامی تا ساسانی) و دوران اسلامی (صدر اسلام) نقش مهمی در رونق کشاورزی دشت زیدون در محدوده رستاق ریشهر شده است (رایگانی، ۱۳۹۴: ۲۳۷). افزون بر قابلیت‌های کشاورزی، رستاق ریشهر یکی از نواحی مهم کوره آرجان بوده که از لحاظ اقتصادی همچون تجارت دریایی نیز اهمیت فراوانی داشته است و بر موقعیت استراتژیک این منطقه افزوده است. قرارگیری رستاق ریشهر بر سر راه کاروان‌های تجاری مرتبط با شهرهای اصفهان، شیراز، بنادر ساحلی مهربان، گناوه و آرجان یکی از دلایل با اهمیت ساخت قلعه‌های این رستاق طی دوران ساسانی تا پایان دوران سلجوقی برای فراهم نمودن امنیت مسیرهای ارتباطی بوده است. چنان‌که دوبد اشاره می‌کند که حمل کالاهای ایران از طریق رود تاب به مهربان و از آنجا به خلیج فارس آسان بوده است و درعین حال محصولات هند از راه هندیان (هندیجان) و زیتون (در رستاق ریشهر) به نواحی داخلی ایران می‌رسیده و بدین ترتیب مسیر کوتاهتری در خلیج فارس طی می‌شده است (دوبد ۱۳۸۸، ۱۹۳).

شکل ۹. جای نام‌های مرتبط با مطالعه رستاق ریشهر، رودها و جاده‌های معاصر در حدود و ثغور آن (سپیدنامه، ۱۴۰۱)

قلعه‌های تاریخی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند، گویای جایگاه ژئوپولیتیک تاریخی این رستاق طی دوران ساسانی تا سلجوقی، یعنی دوران حاکمیت سیاسی - اداری این رستاق بر پهنه سرزمینی بخشی از جنوب غربی ایران، یعنی کوره ارجان است که از کوه دنا تا خلیج فارس گسترده بود. مکان‌گزینی قلعه‌های مورد بررسی در محدوده این رستاق نشان داده که تلاش حاکمیت سیاسی برای ساخت این قلعه‌ها بر فراز تپه‌ماهورهای مشرف بر مسیرهای ارتباطی و با سرحدات رستاق‌های همجوار، آگاهانه بوده است (شکل ۹). این آگاهی و شناخت محیط جغرافیایی منجر به بهره‌گیری از عارضه‌های طبیعی مانند گردکوه‌ها (مانند قلعه‌های گل و گلاب) و مخروطی شکل (مانند قلعه کلات هندیمان) برای ساخت تأسیسات و سازمان دفاعی پایدار و باثباتی برای حوزه استحفاظی رستاق ریشهر شده است. شواهد باستان‌شناختی و متون تاریخی نشان می‌دهد این قلعه‌ها همواره دست کم از دوره ساسانی تا پایان دوره سلجوقی مسکون بوده و در توسعه پایدار این رستاق نقش بسزایی داشته‌اند. مطالعه متون تاریخی نشان می‌دهد که برخی از این قلعه‌ها (قلعه‌های گل و گلاب) از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار نیز اهمیت استراتژیکی برای حاکمیت سیاسی - اداری جنوب غربی ایران در محدوده کوه‌گیلویه و خوزستان داشته است.

به نظر می‌رسد در اواخر دوره آل بویه، که اسماعیلیان در کوره ارجان استقرار یافتند (سپیدنامه و دیگران، ۱۴۰۱) راه ارتباطی بین مهربان و ارجان، که در گستره جغرافیایی رستاق ریشهر قرار گرفته است ناامن بوده است و قلعه‌هایی که وظیفه فراهم نمودن امنیت راه‌ها را داشته‌اند یا متروک شده بودند یا توسط گروه‌های معارض با دولت آل بویه اشغال شده بودند. ناصر خسرو در بازگشت از سفر حج، از بصره به کوره ارجان وارد می‌شود و ضمن حضور در مهربان، در ارجان حضور یافت و سپس حرکت به اصفهان داشت. به دلیل جنگ و خصومت پسران باکالیجار، ناامن و مشوش گشته بود، به طوری که ناصر خسرو برای طی کردن ادامه مسیر خود از مهربان به ارجان، از مردی دانشمند به نام «شیخ سدید محمدبن

عبدالملک» کمک می‌خواهد و او با فرستادن سی مرد پیاده مسلح، او را به ارجان می‌رساند ((ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۱۲۰)). می‌توان چنین تصور کرد که جاده‌ای که ناصر خسرو برای سفر انتخاب کرد، شاهد حضور اسماعیلیان بوده باشد تا افزون بر ارتباط با آنان در مسیر خود، بتواند امنیت او را نیز فراهم کند.

نتیجه‌گیری

مطالعه منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناختی نشان می‌دهد رستاق ریشهر در بخش غربی شهر ارجان قرار داشته است. ابن حوقل به روشنی در نقشه ترسیم‌ی خویش موقعیت رستاق ریشهر را در بخش غربی کوره ارجان در ناحیه ساحلی خلیج فارس جانمایی کرده است. حد شرقی این رستاق به تپه‌ماهورهای پیرامونی قلاع گل و گلاب، حد غربی آن تا حدود ماهشهر و هنديجان امروزی بوده است. ناحیه تپه‌ماهوری به طول تقریبی ۵۰ کیلومتر و عرض هفت کیلومتر بین مناطق پست و نسبتاً مسطح قابل کشاورزی این رستاق، که در دو سوی رودخانه زهره کنونی قرار دارند، با بندر ساحلی مهر و بان و ناحیه تپه‌ماهوری دیگری به طول ۱۱۰ کیلومتر و عرض ۱۵ کیلومتر میان بخش‌های یاد شده با دشت ارجان قرار دارد. با توجه به مطالعات باستان‌شناختی انجام شده، مهم‌ترین استقرار تاریخی و اسلامی این بخش، محوطه تاریخی کون‌بینو یا تل‌گاوینه است که نظر به وسعت و اهمیت یافته‌ها و داده‌های فرهنگی یافت شده، می‌توان آن را دیرجان یعنی مرکز اداری این رستاق دانست. ابن بلخی به قلاع امیرفرامرز و محصولات آن مانند خرما، کتان و ماهی، اصطخری به مرکزیت دیرجان برای این رستاق و همچنین ادیسی به مسجد جامع و اهمیت روستاها و مزارع آن اشاره کرده‌اند. اگر ما از قابلیت‌های کشاورزی این رستاق، که رودخانه زهره نقش حیاتی در کشاورزی پررونق آن در دوران ساسانی و اسلامی داشته است، صرف نظر کنیم، رستاق ریشهر یکی از نواحی مهم کوره ارجان بوده است که از لحاظ اقتصاد تجاری همچون تجارت دریایی و راه‌های بازرگانی نیز از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. موقعیت و پراکنش جغرافیایی قلاع رستاق ریشهر، گویای توجه به امنیت این رستاق و سازمان اداری سیاسی آن است. برخی از این استحکامات مانند قلعه عربون و قلعه کلات، احتمالاً برای محافظت از کاروانیان مسیر ارتباطی ارجان به خوزستان و ارجان به مهر و بان ساخته شده، تا راهزنان نتوانند از مناطق تپه‌ماهوری به‌عنوان پناهگاه امنی برای حمله به کاروان‌ها و غارت آن‌ها استفاده کنند. این قلاع نه تنها کارکرد دیده‌بانی مسیرهای ارتباطی را داشته‌اند بلکه، با توجه به ساختارهای مسکونی بسیار زیاد خود مانند قلاع گل و گلاب و همچنین قلعه عربون می‌توانستند پایگاه امیران و خانواده‌های آنان باشد یا زمانی که به تصرف گروه‌های اسماعیلی درآیند به‌عنوان دارالهیجره و پایگاهی مرکزی برای اشاعه اندیشه‌های اسماعیلیان نزاری مورد استفاده قرارگیرند. نکته اخیر با توجه به اهمیت فوق‌العاده منطقه ارجان و قلاع آن برای اسماعیلیان طی دوره سلجوقی دور از انتظار نیست.

سپاس‌گزاری

این مقاله برگرفته از رساله دکتری حسین سپیدنامه با عنوان «بررسی و مطالعه باستان‌شناختی قلاع و استحکامات کوره ارجان از صدر اسلام تا پایان دوره سلجوقی از منظر جغرافیای اداری (با تأکید بر قلاع کوه‌گیلویه)» است که در تاریخ ۱۴۰۰/۰۶/۳۰ در دانشگاه هنر اصفهان دفاع شده است. از مدیران و مسئولین محترم پژوهشکده باستان‌شناسی برای صدور مجوز مستندنگاری منطقه مورد پژوهش: دکتر روح‌الله شیرازی و دکتر سیامک سرلک، از سرکار خانم کبری ابوعلی و سرکار خانم اکرم ندیمی‌پور (مدیران محترم اداره میراث فرهنگی بهبهان و هنديجان)، که نهایت همکاری را با نگارنده مسئول داشتند و همراهی صمیمانه اسماعیل حمیدی، فرشید گشتی، اسماعیل آباد و یاسر سپیدنامه در بازدید از بناهای یادشده، بی‌نهایت سپاس‌گزاری می‌نمایم.

منابع مالی

وجود ندارد.

تعارض منافع

وجود ندارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. مکان به‌عنوان بخشی از فضای جغرافیایی (شکویی، ۱۳۸۲: ۸۷) بخشی از فضای دارای بار معنایی و ارزشی محسوب می‌شود (مدنی‌پور، ۱۳۷۹: ۳۲) که با عرض و طول جغرافیایی، با ارتفاع از سطح دریا، با نشستگاه آن نقطه در فضا تعیین می‌شود (دولفوس، ۱۳۷۴: ۱۲). سه جزء اصلی مکان عبارت‌اند از: ۱- محل؛ که دربرگیرنده کوچک‌ترین محدوده‌هایی است که روابط اجتماعی در آن‌ها شکل می‌گیرند. ۲- موقعیت؛ که محل‌ها را دربرمی‌گیرد و درون آن‌ها تمایلات گسترده‌تر میان اعضای جامعه برقرار می‌شود. ۳- بار احساسی مکان؛ که با ساختار محلی احساس در ارتباط است و دربرگیرنده محل‌های مختلفی مانند خانه، مدرسه، کلیسا و ... است که فعالیت‌های انسان‌ها حول آن‌ها صورت می‌گیرد (مویر، ۱۳۷۹: ۳۴). واژه حس مکان، یک مفهوم کلیدی است که بر رویکردهای رفتاری و احساسی و گرایش‌های به‌سوی چیدمان فضایی و مناظر تمرکز دارد (بوخر، ۱۳۹۵: ۳۹). در باستان‌شناسی منظر، مکان همان محوطه دارای مدارک، شواهد و بقایای باستان‌شناختی است که برای کسب اعتبار و شناخت جایگاه آن، باید در یک ارتباط فضایی با سایر پدیده‌ها و محیط و در یک منظر فرهنگی، مورد مطالعه قرار گیرد (نیکنامی، ۱۳۸۵: ۱۲). آنچه بیشتر در گردشگری تاریخی مورد توجه قرار می‌گیرد رویدادهایی است که در مکان‌های تاریخی اتفاق افتاده است و اصطلاحاً می‌توان از آن تحت عنوان «مکان رویداد» یاد کرد.

منابع

- ابن‌اثیر جزری (۱۳۷۱). تاریخ کامل اسلام و ایران، ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، موسسه مطبوعات علمی.
- ابن‌بلخی (۱۳۷۴). فارسنامه ابن‌بلخی، توضیح و تحشیه از منصور رستگار فسایی، انتشارات بنیاد فارس‌شناسی.
- ابن‌حوقل (۱۳۴۵). صوره الأرض، ترجمه دکتر جعفر شعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن‌خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله (۱۳۷۰). المسالك والممالك، ترجمه دکتر حسین قره‌چانلو، انتشارات چاپخانه مهارت.
- ابن‌رسته، احمد بن عمر (۱۳۷۵). اعلاق النقیسه، ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو، انتشارات امیرکبیر.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی (۲۰۰۷). تقویم البلدان، قاهره، مکتبه الثقافه الدینییه.
- ادریسی، محمدبن محمد (۱۳۸۸). نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق، ترجمه عبدالمحمد آیتی، انتشارات بنیاد ایران‌شناسی.
- اسمعیلی‌جلودار، محمد اسماعیل و مرتضایی، محمد (۱۳۹۱)، بازشناسی جایگاه بندر باستانی مهرویان در خلیج فارس و گاهنگاری اولیه آن بر پایه کاوش باستان‌شناختی و مطالعات متون نوشتاری، نشریه مطالعات باستان‌شناسی، شماره پیاپی ۶، ۳۱-۱۳.
- اسمعیلی‌جلودار، محمد اسماعیل (۱۳۹۴). پژوهش‌های باستانی خلیج فارس، بندر تاریخی سیراف، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم بن محمد. ۱۳۶۸. مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی ۱۳۶۷. مرآة البلدان، جلد ۱-۴. تهران: دانشگاه تهران.
- بنداری، فتح بن علی (۱۳۵۶). تاریخ سلسله سلجوقی، محمدحسین جلیلی کرمانشاهی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بوخر، آن ماری. (۱۳۹۵). منظر جنگ؛ ادراک منظر، استحکامات دفاعی و استتار در زمان جنگ، مجله منظر، شماره ۳۴، ۴۹-۳۸.
- پاتس، دی‌تی (۱۳۹۳). «باستان‌شناسی و تاریخ اولیه خلیج فارس» تاریخ خلیج فارس از قدیمی‌ترین دوران تاکنون، ترجمه محمدآقاجری، ص ۵۱-۹۴.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۷۵). جغرافیای حافظ ابرو، ج ۲، به تصحیح صادق سجادی، انتشارات میراث مکتوب.
- حسینی‌فسائی، سید حسن (۱۳۸۲). فارسنامه ناصری، ج ۱ و ۲، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسائی، امیرکبیر.
- حسینی‌منشی، محمد میرک (۱۳۸۵). ریاض الفردوس خانی، به کوشش ایرج افشار و فرشته صرافان، انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- خسروزاده، علیرضا (۱۳۹۶). باستان‌شناسی خلیج فارس در دوره اشکانی و ساسانی، انتشارات سمت.
- خسروزاده، علیرضا (۱۳۹۱). «الگوی استقرار دشت فارس از پیش از تاریخ تا دوران اسلامی»، نامورنامه: مقاله‌هایی در پاسداشت یاد مسعود آذرنوش، تهران: ایران‌نگار. ۱۸۸-۱۶۹.
- حمزه اصفهانی، حمزة بن الحسن (۱۳۴۵). تاریخ سنی الملوك الارض والانبیا، ترجمه جعفر شعار، انتشارات بنیاد افشار.
- دریایی، تورج (۱۳۹۳). «خلیج فارس در دوران باستان متأخر؛ روزگار ساسانی (۲۰۰ تا ۷۰۰ میلادی)» تاریخ خلیج فارس از قدیم‌ترین دوران تاکنون. ویراستار لارنس جی پاتر، ترجمه محمد آقاجری، انتشارات ققنوس.

حسین سپیدنامه

پژوهشی باستان‌شناختی بر حدود و ثغور رستاق ریشه‌ر
در کوره آرجان و قلاع تاریخی آن

- دوید، بارون (۱۳۸۵). سفرنامه لرستان و خوزستان، ترجمه محمدحسین آریا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- دولفوس، اولیویه (۱۳۷۴). فضای جغرافیایی، ترجمه سیروس سهامی، نشر نیکا.
- دومورینی، ژ (۱۳۷۵). عشایر فارس، ترجمه جلال‌الدین رفیع‌فر، موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رایگانی، ابراهیم (۱۳۹۴). بررسی اقتصاد کشاورزی منطقه آرجان در دوره ساسانی و سده‌های نخست اسلامی براساس متون و داده‌های باستان‌شناسی. رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس.
- سپیدنامه، حسین (۱۴۰۰). بررسی و مطالعه باستان‌شناختی قلاع و استحکامات کوره آرجان از صدر اسلام تا پایان دوره سلجوقی از منظر جغرافیای اداری (با تأکید بر قلاع کوه‌گیلویه)، رساله دکتری رشته باستان‌شناسی گرایش دوران اسلامی، دانشگاه هنر اصفهان.
- سپیدنامه، حسین، احمد صالحی کاخکی، هاشم حسینی و ابراهیم رایگانی (۱۴۰۱). «قلعه‌های اسماعیلیان در کوره آرجان؛ پژوهشی باستان‌شناختی»، مجله تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۳۹، ۹۸-۷۱.
- سعیدی انارکی، فریبا (۱۳۸۶). گزارش سفالهای قلعه شاهدژ، اصفهان: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دفتر سازماندهی طرح نازوان و صدفه.
- شریفی، مهناز. (۱۳۸۸). سوزبانای میانه در پرتو سفالینه‌ها (بر اساس بررسی تپه سبز)، مطالعات باستان‌شناسی، شماره ۱، ۶۵-۴۵.
- شکویی، حسین. (۱۳۷۳). دیدگاههای نو در جغرافیای شهری. جلد اول. تهران: سمت.
- شیروانی، قادر و رضا مهرآفرین و مریم کردستانی (۱۳۹۴). «گانه‌نگاری محوطه‌ی باستانی کن بینو(تل گوینه) براساس مطالعه‌ی سفال‌های بدست آمده از بررسی روشمند» مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. شماره ۹، ۱۰۶-۸۷.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۱). تاریخ طبری، ج ۲ و ۱۷، ترجمه ابوالقاسم پاننده، انتشارات اساطیر.
- عالی، ابوالفضل و خسروزاده، علیرضا (۱۳۸۵). «سفال‌های دوره ساسانی تا اوایل اسلام»، بررسی‌های باستان‌شناختی میاناب شوشتر، به کوشش عباس مقدم، سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- عبدی، کامیار (۱۳۸۷). گزارش فصل دوم بررسی باستان‌شناسی شهرستان بهبهان- خوزستان، ج ۴، با همکاری محمدتقی عطایی و شهرام زارع، بایگانی اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی کشور.
- عطایی، محمدتقی (۱۳۸۴). «گزارش بررسی باستان‌شناسی در ساحل ریشهر، بوشهر: توسعه حوزه فرمانروایی شاهان محلی فارس»، گزارش‌های باستان‌شناسی، سال اول، شماره اول، ۹۳-۸۵.
- عطایی، مرتضی (۱۳۹۵). بررسی روشمند باستان‌شناختی شهر تاریخی عسکر مکرم- خوزستان، رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- علیرضا زاده نودهی، مهدی، وحدتی نسب، حامد و عباس مقدم (۱۴۰۱). مجموعه‌های انسانی تغییر شکل یافته در تل چگاسفلی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، زیرچاپ.
- علیرزاده، عباس (۱۳۹۴). سیستم استقرار و فرهنگ‌های باستانی دشت رامهرمز، جنوب غربی ایران، ترجمه ماندانا کرمی و رامین یشمی، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- علیرزاده مقدم، بدرالسادات و شکران، احترام (۱۳۹۶). جغرافیای تاریخی بندر ریشهر از عهد باستان تا سقوط سلسله ساسانی. فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳۲، ۱۸۷-۱۷۵.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر بن جعفر. ۱۳۷۷. آثار عجم، ج ۲، انتشارات امیرکبیر.
- گاویه، هانیس (۱۳۵۹). آرجان و کوه‌گیلویه، ترجمه سعید فرهودی، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- محمدی فر، یعقوب و طهماسبی، ناز. (۱۳۹۳). طبقه بندی سفال ساسانی دره سیمره، مطالعه موردی: قلعه سیرم شاه. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره پیاپی ۷، ۱۵۲-۱۳۳.
- رجبی، نوروز. (۱۳۹۴). یافته‌های باستان‌شناسی فصل دوم کاوش محوطه مادآباد الف- مرودشت. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره پیاپی ۹، ۱۹۴-۱۷۵.
- مقدسی، محمد ابن احمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه‌الاقالیم، ج ۲ و ۱. ترجمه علینقی منزوی، شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- موسوی‌حاجی، سیدرسول و مرتضی عطایی (۱۳۸۹). مطالعه مجموعه‌ای از نمونه‌های سفالین سیستان، زاهدان: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان سیستان و بلوچستان، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، اداره کل روابط عمومی.
- میری، نگین (۱۳۹۵). مکان یابی ریو-اردشیر ساسانی و ریشهر سده‌های نخستین و میانه اسلامی، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۶، شماره پیاپی ۱۰، ۱۷۲-۱۶۱.
- ناصرخسرو (۱۳۴۴). سفرنامه ابومعین حمیدالدین ناصر بن خسرو قبادیانی مروزی به کوشش محمد دبیرسیاقی، کتابخانه طهوری.
- ویتکمب، دانلد (۱۳۹۳). «خلیج فارس در آغاز دوره اسلامی» تاریخ خلیج فارس از قدیمی‌ترین دوران تاکنون، ویراستار لارنس جی پاتر. ترجمه محمد آقاجری. انتشارات ققنوس، ۱۴۰-۱۱۷.
- یاقوت حموی (۱۳۸۳). معجم البلدان، ترجمه دکترعلینقی منزوی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).

حسین سپیدنامه

پژوهشی باستان‌شناختی بر حدودوئغور رستاق ریشهر
در کوره آرجان و قلاع تاریخی آن

- Allan, J. and Roberts, C. (1987). *Syria and Iran: Three Studies in Medieval Ceramics*, Oxford University.
- Fehervari, G. (2000), *Ceramics of The Islamic World In The Tareq Rajab Museum*, London, IB Tauris Publishers.
- Kennet, D. (2004). *Sasanian and Islamic pottery from Ras al-khaimah, classification choronology and Analysis of Trade in the Western Indian Ocean*, Oxford: Archaeopress. Society for Arabian Studies Monographs, 1.
- Sumner, W., Whitcomb, D. (1999). *Islamic Settlement and Chronology in Fars: An Archaeological Perspective*. *Iranica Antiqua*, 34, 310–324.
- Wilkinson, Ch. K. (1973). *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*, New York: The Metropolitan Museum of Art.

COPYRIGHTS

Copyright © 2024. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

نحوه ارجاع به این مقاله
سپیدنامه، حسین؛ صالحی کاخکی، احمد؛ حسینی، سیدهاشم و رایگانی، ابراهیم. (۱۴۰۳). پژوهشی
باستان‌شناختی بر حدود و ثغور رستاق ریشهر در کوره آرجان و قلاع تاریخی آن. فصلنامه علمی اثر، دوره
۴۵، شماره ۱ (۱۰۴): ۲۸-۵.

DOI: 10.22034/45.1.5

URL: <https://athar.richt.ir/article-2-1832-fa.html>

